SZIKLAI LÁSZLÓ

Proletárforradalom után

A kominternált Lukács György 1930–1945

Argumentum

A kötet a Lukács György Alapítvány támogatásával jelenik meg.

A KÖTET ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ MŰ:

Sziklai László: *Proletárforradalom után.*
Lukács György marxista fejlődése 1930–1945. Kossuth Könyvkiadó, 1986

Második, bővített kiadás

Mihail Lifsic és Igor Szac emlékének

Előszó a második első kiadáshoz

1985-ben fejeztem be ennek a könyvnek a kéziratát. Eltelt azóta csaknem húsz év, és fordult a század, fordult a világ. Európában megszűnt a szocialista rendszer. Minden megváltozott. Mi indokolja a Lukács-centenáriumra megjelent monográfia mostani új, az egykori szöveget változatlanul hagyó közreadását? A második kiadást mindenekelőtt az teszi szükségessé, hogy a kéziratot hajdan lezártam ugyan, de a könyvet nem fejeztem be, nem fejezhettem be. Lukács György letartóztatásának, fogságának történetét ugyanis nem lehetett elmondani. Nem lehetett bezárni az emigráció korszakát, mivel a Komintern és a KGB anyagát őrző moszkvai levéltárak zárva voltak. Végszóra nem volt lehetőség. A könyv csak mostanra lehetett-lett egész.

Tisztában vagyok azzal, hogy egy tudományos történeti monográfia nem dráma, nem műalkotás, amelynek minden egyes részletében benne van az egész. Mégis ennek a könyvnek nemcsak a zárófejezete új, de általa az egész hozzá vezető szöveg megújult, még ha szó szerint ugyanaz maradt is. Nem állt szándékomban, de nem is lehetett vagy kellett a korábbi szövegen változtatni. Nem szorult módosításra, hiszen ez a mű nem csupán egy önálló történeti monográfia, hanem immár *kordokumentum*. Született a végóráit élő posztsztálini Kádár-rendszerben, mellyel ugyan Lukács békét kötött, de amellyel soha nem békélt meg. 1967-ben „visszavették" a pártba, melynek kritikáját nem függesztette fel, mellyel élete végéig szüntelenül vitában állt.[1]

A centenáriumi ünneplés természetesen ellentmondásokkal terhes kezelése volt a Lukács-kérdésnek. Megtörtént a gondolkodó politikai „visszazárása" a nemzetközi kommunista mozgalomba. Az *Irányelvek Lukács György születésének 100. évfordulójára* (az MSZMP KB mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség állásfoglalása) c. dokumentum nem említi a fogságot a Lubjankán, de egy ekkor közölt életrajzba már bekerülhetett és benne maradhatott az, hogy „1941. június 29-én – máig ismeretlen okból – [Lukácsot] letartóztatják és 1941. augusztus 26-án engedik szabadon."[2]

A második kiadás mindezért egyúttal első kiadás.

A könyv zárófejezete nem egyszerűen hiánypótlás, a szükséges történeti teljesség helyrehozása. Közvetlen és átvitt értelemben is *végpont*. A lezárás azonban nem kiegészítő toldalék, hanem szerves része az egésznek, a sztálinizmusnak nevezett kor történetének. Főszereplője az előző társadalmi rendszerből jött – távollétében halálra ítélt – hős, aki a világtörténelemben először egy országban fennálló szocializmust, a győzedelmes proletárforradalom utáni, tőkés kizsákmányolástól mentes világot, a nem polgári, hanem munkástársadalmat mint már *jó* korszakot élte át, és egyben saját sorsaként szenvedte meg. A *forradalom utáni* idő története az épülő („szépülő") szocializmus, egy már berendezkedett rendszer története, a sztálini korszak szocializmusa, mely túljutott a hatalom megtartásáért, Szovjet-oroszország életben maradásáért vívott háborúin, a genezis forrongó zűrzavarán, diadalokon és súlyos ínségeken. A Szovjetunió kezd tervek szerint építkezni, kezdi tervszerűen megmutatni objektíve és szubjektíve, önmagának és a világnak saját lényegét.

A proletárforradalom után egy új, második és másik forradalom zajlik le. „A kuláksságnak mint osztálynak a teljes kollektivizálása alapján végrehajtott likvidálása *felülről indított forradalom* volt, alulról jövő támogatással. A »forradalom felülről« eleme benne volt a harmincas évek végének minden társadalmi jelenségében. Az októberi forradalomtól való eltérés kétségtelen. E kor kétségtelenül másban is eltért Lenin közvetlen hatásának időszakától."[3] A felülről végrehajtott forradalom a proletárdiktatúra vége és a pártállami diktatúra kezdete. Az egész ország hadszíntér lesz, melyen osztályharc folyik, és „állandóan fokozódik".

Mi volt a kommunista eszme megrendíthetetlen alapja, Lukács és elvtársai *forradalom utáni* rendületlen *hitének*, a berendezkedett új renddel való azonosulásuknak a lényege? Mihail Lifsic így fogalmaz: „Az új rend szilárdságát az 1917-ben lefektetett alapok biztosították, amelyek visszhangra találtak embermilliók szívében. Nem távolból mozgatott haladás volt ez, amely az egyes ember útját akaratától függetlenül határozza meg. Ellenkezőleg, sosem látott tömeg tevékeny részvétele áramlott be a nagypolitikába ... Ha egyszer a tömegek megérezték, hogy társak lehetnek tulajdon életük együttes irányításában, fejszével sem hasítjátok ki belőlük ezt a tudatot, semmi álnoksággal nem tántoríthatjátok el tőle. Lehet, hogy ez a tudat olykor csak szendereg, vagy váratlan és furcsa módon nyilvánul meg, de jelenléte elvitathatatlan. Ez hát az októberi forradalom alaptőkéje."[4]

Ma természetesen könnyű kézzel írható le e tudat jellemzése elé, hogy *hamis*. Ám a forradalom után ez a tudat egyfelől valóságosan létezőnek hitt igazsága szerinti reális hatóerő volt, másfelől egyedisége, kivételessége mint elhivatott kiválasztottság működött, és ellenállt minden kétségnek. Hozzá kell tenni, hogy ráadásul egy kommunista gondolkodó, a marxista–engelsista–leninista *ideológus* számára evidens volt annak a hivatkozásnak az értelme, hogy ami a mindennapi jelenben formális társadalmi-gazdasági szempontból hamis ugyan, az még igaz lehet *világtörténelmi* értelemben. Ugyanakkor, mint Lifsic állítja, „a harmincas évek végén felülkerekedtek ennek az időszaknak a sötét oldalai, az úgynevezett »személyi kultusz« jelenségei, és ezzel együtt véget ért az a szakasz is, amelyben azt hiszem – és így vélekedett néhai barátom is – kedvező lehetőségek voltak a marxista filozófia néhány mélyebb vonásának kifejezésére. A dogmatizmus – vagy nevezze másképp,

ahogy akarja – oly erősnek bizonyult, hogy véget vetett – ebben az értelemben – lehetőségeinknek."[5]

A világforradalom várásába egyre több kimondatlan kétség vegyült és ugyanakkor egyre jelenvalóbbá és új módon fenyegetettebbé vált az *egyedüliség.* A saját erőből végrehajtandó cél a Nyugat utolérése, az óriási mértékű ipari beruházások megvalósítása lesz. Az egyedülálló elmaradott országban tervszerűen és mégis rohamokkal, sztahanovi versenyekkel épülő szocializmus tartós fennmaradása immár nem elsősorban az imperialista rendszer válságából, a nemzetközi kapitalizmus feltételezetten küszöbön álló összeomlásából kirobbanó újabb proletárforradalmak várásával, hanem az ehhez vezető utolsó stádiummal, a *fasiszta világrendszer* térnyerésével, a Szovjetunió megtámadására való felkészüléssel kapcsolódott össze. Az egyedülmaradottság, a bekerítettség tudatosulásának időszakában a fehérek és a vörösök közötti nyílt osztályháborút, a polgárháború frontharcainak korszakát felváltotta a szovjet rendszert fenyegető *rejtőzködő belső ellenség* diverziós tevékenységének, a párttagság és a lakosság aknamunkájának az üldözése, a szabotázsakciók és annak az áruló tevékenységnek a leleplezése, melynek középpontjában hosszú ideig a trockizmus állt. Új hadszíntérre tevődött át a fő csapás, új politikai front nyílt, a katonai hadműveletek szerepét átvevő bírósági eljárások, a *nagy perek frontja.* A későbbiekben köznapi valóságként állandósult ez a hadviselés, mindennapos titkosszolgálati-rendőri eljárássá alakult, szabályozott ügyintézéssé vált, melynek mechanikusan működő bürokratikus menetrendje a letartóztatás, kihallgatás, bírósági tárgyalás, majd az ítélethozatal (száműzetés a Gulagra, kivégzés, melynek 1937-38-ban a „nagy tisztogatás" alatt közel hétszázezer áldozata) volt.

A történet vége, a *proletárforradalom utánjáról* szóló monográfia *végszava* nem lehet más, mint a letartóztatás, a börtön, a folytonos vallatás, majd a tárgyalás sorát bevégző, a vádlott ellen meghozott *halálos ítélet* elbeszélése. A Lubjanka Georgij Oszipovics Lukacs őrizetes esetében csupán véletlenül lett

késve megírható *végszó,* egy kivételesen megszakadt történet *szabálytalan* vége.

Ez az ügy is teljesen szabályosan indul a Lubjankán azzal, hogy Pugacsov állambiztonsági őrmester közli: „Ismertettük önnel a vádat, hogy ön hosszú éveken át külföldi hírszerzés javára kémkedett."[6] A szabályosság *példás esete* ugyanakkor közvetlenül benne van Lukács György ügyében, hiszen az nem más, mint egyben Sztyepan Bojlovics Timár ügye. A szociáldemokrata műszerészfiút 1940. augusztus elsején tartóztatták le. A vád ellene kémkedés. 1941. július 6-án ítélték golyó általi halálra, és 1941. július 30-án agyonlőtték.[7] E történelmileg logikus történet szükségszerűen általános és végzetesen tragikus vége ugyanakkor szabálytalanul kettéválik, s az egyik szálon egyedibe, különösbe fordul. Ezen a másik vonalon nincs, nem is lehet tárgyalás, nem volt, és nem is lehetett felmentő ítélet. Ám a kivégzés itt elmaradt. Az ügynek azonban egyetlen ponton sincs semmi köze az *igazsághoz.* Nem a vétlenség, nem a kegyelem nyitja meg a Lubjanka kapuját. A puszta megmenekülés ugyanannak az önkénynek az eredménye, mint a fogság. Mintha meg sem történt volna, nem vált meghatározó élet(rajzi) történetté. Elfojtottan hallgatni kellett róla. Legfeljebb *elviccelni.*

A fennmaradt rendelkezésre álló dokumentumok közül Lukács egyetlen életrajzában szerepel az eset. „1941. június 22-én letartóztattak az NKVD szervei, augusztus 22-én rehabilitáltak és szabadon engedtek. Kiszabadulásom napjától fogva a háborús propaganda számára dolgoztam, elsősorban a fasizmus elleni ideológiai harc területén" – írja 1945. január 23-án.[8] A Lukács *hazatérésével* kapcsolatos dokumentumokban nem találkozunk letartóztatásának szöveges említésével. Erre, legalábbis a „szervek" számára, bizonyára nem is volt szükség. Nem volt szükség, mivel Kalinyicsev 1945. június 7-én egy *„szigorúan titkos"* átiratot küldött *G. M. Dimitrov elvtársnak,* amelyben pontosan megjelölte a Lukácsra vonatkozó *terhelő* adatotok lelőhelyét. „A KMP KB engedély kért arra, hogy Lukács G. O.-t magyarországi munkára irányítsák. A Szov-

jetunió Állambiztonsági Népbiztosságának közlése szerint Lukácsra vonatkozóan kompromittáló információkkal rendelkeznek. (1945. V. 24-én kelt 3114/k. jelzetű elkülönített dosszié.) Az utóbbi időben beérkezett pozitív vélemények figyelembevételével lehetségesnek tartom a KMP KB kérésének teljesítését, miszerint Lukács G. O-t irányítsák át az országba [hazájába]."[9] Sajnálatos módon eddig még nem sikerült betekinteni az elkülönített dossziéba. Remélem, hogy ez nem vált a tűz martalékává.

A fizikai szabadulás nem oldhatta fel egészen a fogságot. Lukács György történetének végéig a Lubjanka foglya maradt, mivel a vallatás remények és illúziók kivégzése volt. Belőle következett 1956 értelmezése is. Lukács 1956-ot heterogén mozgalomnak tartotta, *népfelkelés*nek nevezte[10] (a „konszolidáció" idején nem használhattam a könyv szövegében ezt a fogalmat), ami számára a perekkel együtt végképp azt jelentette, hogy „az 1917-ben kezdődött kísérlet alighanem kudarcot vallott".[11] Ám ennek bevallása, sőt *internáltságának tudata* ellenére sem fordult el. Kommunistává fejlődése élete legnagyobb fordulata volt, amivel később nem fordult szembe. Meggyőződése maradt, hogy a kapitalizmus nem a történelem végső szava. Lukács marxistává,[12] kommunistává fejlődése alapvetően és mindenekelőtt azt jelentette, hogy *radikális antikapitalista* lett, és az is maradt.[13]

Az emigráció útjait járó Lukács György internált volt. Ha módjában áll, tartós lakhelyül Ausztriát vagy Németországot választja,[14] ám mindkét helyszínről menekülnie kellett. 1930-ban a kommunista mozgalom szervezeti központjába, a Komintern működési helyére, Moszkvába megy. Elmondja azonban, hogy „El akartam menni Moszkvából. A *Blum-tézisek* után Rjazanovnak volt egy szellemes mondása, amikor jelentkeztem nála. Azt mondta: »Ah, Sie sind kominterniert?«"[15]

A fasizmus elől Moszkvába menekülő Lukács Moszkvában maradt. S valóban: *kominternált lett.* Ez a szellemes, ironikus megnevezés nem egyszerű helyzetmegjelölés a sztálini önkény áldozatául esett, rendkívüli műveltségű különc, az „igazi Marx-ismerő" Rjazanov részéről (Lukács „híres marxistának" nevezte), hanem a moszkvai életszakasz lényegét mondja ki.[16] Lukács György kominternált. Köti a párt szervezeti rendje (a pártfegyelem a hűség magasabb-elvontabb foka – vallotta), köti a felügyelet, ám ugyanakkor elsősorban önmaga felügyelete alatt áll, őrizetben tartja kommunista ideológusi feladata. Számára a történelem megélése – megélt gondolkodás. Túl van ekkor már a marxista gondolkodás tanulóévein. Tanulástól nem mentes újrakezdés következik. A forradalom után gyakorlati politikai aktivitása jelentősen csökken, csaknem megszűnik. Pártpolitikusból pártideológus lesz. Még nem „csak ideológus", mint majd 1945 után.

Egy politikától természetesen korántsem független *filozófiai vitába* kapcsolódik be azonnal Rjazanov intézetében: „1930-ban, amikor első ízben tartózkodtam a Szovjetunióban, zajlott az úgynevezett filozófiai vita, amelyet Sztálin nyitott meg Gyeborin és iskolája ellen. Ebben természetesen sok későbbi sztálinista vonás is napfényre került, de volt Sztálinnak egy rendkívül fontos állásfoglalása, ami az én fejlődésemben nagyon pozitív szerepet játszott. Tudniillik Sztálin támadta az Oroszország számára akkoriban oly fontos úgynevezett plehanovi ortodoxiát, azt, hogy Plehanovot Marxtól máig közvetítő nagy teoretikusnak kell tekinteni, és azt állította, hogy ezzel szemben a marxizmusban Marx–Lenin – és kimondatlanul is: Sztálin – vonala érvényes."[17] (Az évtized végére Sztálin már *atyuska*. Egy 1940-ben készült plakáton, mely az íróasztalnál lámpafénynél dolgozó Sztálint ábrázolja, ez a felirat olvasható: „Mindannyiunkról Sztálin gondoskodik a Kremlben".)

Mit választott Lukács a Lubjanka után, miután Sztálin őt (3085-ös számú igazolással) és Rudast kiengedte, amikor nevelt fia még a Gulag foglya volt? Ismét idézem: „Kiszabadulásom napjától fogva a háborús propaganda számára dolgoztam, elsősorban a fasizmus elleni ideológiai harc területén". Lukács folytatta azt, amit a Lubjanka előtt csinált. Ám most már egészen bizonyosan a fasizmus elleni ideológiai harc számára nemcsak meggyőződésből fakadó kötelesség volt, ha-

nem egyben az internáltság lelki-szellemi *túlélésének* egyetlen *lehetősége*.

Lukács felfogásában a mindent eleve eldöntő, elméletileg és gyakorlatilag, politikailag és erkölcsileg megfellebbezhetetlen axióma az volt, hogy *Hitlernek pusztulnia kell, és Sztálin az egyetlen létező Hitler-ellenes hatalom*.[18] Szilárd meggyőződése szerint „minden gondolkodó embernek az akkori világtörténelmi helyzetből kellett kiindulnia: a kor képe pedig Hitler előretörését mutatta, megsemmisítő szocializmusellenes háborújának előkészületeit. Én a magam részéről mindvégig világosan láttam, hogy az e helyzetből adódó döntéseknek mindent, de mindent – legyen az számomra személyesen a legdrágább akár, legyen az saját életművem – feltétel nélkül alá kell rendelni."[19]

Vajon sztálinizmusnak tekinthető-e ez az álláspont? Lukács sztálinizmusáról kizárólag abban az értelemben lehet beszélni, hogy alárendelte magát a Sztálin vezette pártnak, a Kominternnek. Az alárendelésben együttesen érvényesültek taktikai és stratégiai elemek.[20] Azt vallotta, hogy a meggyőződéses kommunista csak egyet mondhatott: „Right or wrong, my party", és bármit tesz is ebben a világhelyzetben a Sztálin vezette párt, az feltétel nélküli szolidaritást érdemel, mivel ez a párt az egyedül meghatározó antifasiszta erő. Lukács híven követve a Komintern változó, hol szektás, hol népfrontos politikáját, azt világosan látta, hogy Hitler háborújában a Szovjetunió léte, egyáltalán a szocializmus léte a tét, ám azt már kevésbé (persze itt aligha lehet helye méricskélő összevetésnek), hogy az forog kockán, Auschwitz lesz-e az egész világból. A sztálini antifasiszta gyakorlat nem csupán téves taktikai fogásai miatt volt elhibázott, hanem mert a hitleri háború egyik alapvető céljával, a *holokauszttal szemben* (akárcsak a nyugati hatalmak) nem lépett fel meghatározó ellenerőként. Ugyanakkor a mindenek fölé helyezett szolidaritást a Szovjetunióval egyáltalán nem csökkentette volna, ha a kommunizmus erői a zsidóság védelmét a fasizmussal vívott *élethalálharc* szerves és központi részének tekintik. A sztálini párt

azonban nem vállalt teljes szolidaritást a nemzetiszocialista népirtás minden áldozatával, politikájában nem kapott kiemelt helyet a polgári demokrácia értékeinek védelme és az, hogy az antifasizmus kérlelhetetlen ellenfele kell legyen minden genocídiumnak.

Az indokolt feltétel nélküli szolidaritás egyben feloldhatatlan antinómiaként jelent meg Lukács számára: a Lubjanka foglya szemet hunyni kényszerült a Lubjanka felett. Az antifasizmus nevében. Ez azonban még abban az esetben sem lett volna indokolt, ha Sztálin antifasizmusa maradéktalan és teljesen egyértelmű.[21] Bármilyen különbséget teszünk Gulag és Auschwitz között, képtelenség Gulagot zárójelbe tenni Auschwitz felszámolása nevében. Feltétlen szolidaritás illet meg minden áldozatot. A gázkamra kéménye felett szétválaszthatatlan a kommunista és a keresztény, a zsidó és a cigány, a demokrata és a homoszexuális áldozat füstje. Az antifasizmus nem lehet kizárólagosan az egyetlen szocialista állam antikapitalista védelme, elengedhetetlen részévé kellene (kellett volna) tenni a polgári demokrácia védelmét az antiszemitizmussal szemben. A korszak antinómiái közé tartozott, hogy csak *antisztálinistaként, de nem antikommunistaként lehetett valóban antifasisztának lenni*, ám erre a bűvészmutatványra Arthur Koestleren kívül elvétve volt valaki is képes.

Lukács antifasizmusa a Komintern politikai ellentmondásaiból következően korántsem volt ellentmondásmentes, amit többek között világosan mutat a fasizmus ideológiájáról szóló két kiadatlan könyve közötti eltérés. Lukács 1940 és 1945 között írt tanulmányai (lásd pl. Die Rassenwahn als Feind des menschlichen Fortschritts. *Internationale Literatur.* 1943, 1. sz.) már nagyobb figyelmet fordítanak a hitleri-rosenbergi *fajelmélet* kritikájára. A taskenti evakuáció alatt 1943-ban született brosúrájának kiindulópontja lesz a fajelméletről mint az emberiség haladásnak ellenségéről szóló elemzés. Centrumba kerül az a tézis, mely szerint a *fasizmus egyenlő barbarizmus*. És korántsem csupán a fasiszta gyakorlat barbár, teszi hozzá, hanem maga az „elmélet" is, mely *„az emberi magatartás alapel-*

vévé emeli a barbárságot".[22] (Megjegyzendő, hogy Sztálin szóhasználatában a fasizmust jellemző barbárság, a *vadállati természeti vonás* központi helyet kapott.)

A nemzetiszocialista világszemlélet alapja a fajelmélet – írja Lukács. A korabeli Németország fasiszta hatalmi rendszerében „bármely önálló meggyőződést – a kommunizmustól a katolicizmusig – börtönnel, koncentrációs táborral, kínzással és kivégzéssel büntetnek",[23] hajtóvadászat folyik a „másként gondolkodók" ellen. Bár Lukács nem nevezi meg egyenesen a zsidóságot mint áldozatot, de a legkeményebben elítéli azt a fasiszta belpolitikát, amely a „felsőbbrendű fajon" kívüli németeket mint fajidegen „aljaembereket" (Untermenschen) üldözi, és akikkel szemben „az egyedül lehetséges, »sajátos« eszköz a legkegyetlenebb önkényes terror, a legféktelenebb zsarnoki elnyomás."[24]

A már nem fiatal Lukács élettörténete az októberi forradalom után *mozgalmivá* lett, Lifsic szerint regényíró tollára illő tragédiákkal átszőtt kalandos, olykor mulatságos, gyakran életveszélyes históriává vált. Vándorútja menekülés, folytonos emigráció („politikai emigránsként éltem a Szovjetunióban"). A kominternált történelemcsinálása[25] paradox. Történelmi regény, de nem szép-, s különösen nem szépített irodalom. Megírásához, sorsfordulóinak megfejtéséhez szeretne most is ez a könyv hozzájárulni. Oknyomozással felderíteni, hogyan élte meg a fasizmus korát a kommunistává lett marxista filozófus, a kominternált Lukács György.

Útja nem magányosan megtett út volt. Történetét felderíteni aligha lehet az egyáltalán nem mellékes szereplők említése nélkül. Róluk írta, hogy létrejött „a *Lityeraturnij Krityik* aktívájaként egy csoport, melynek Lifsic, Uszijevics és én voltunk a szellemi központja, amelyhez egyebek között I. Satz, az azóta elhunyt Grib és Alekszandrov stb. tartoztak."[26] Lukácshoz mindvégig a legközelebb a baráttá lett Mihail Alekszandrovics Lifsic állt. Ki volt az a fiatalember, akivel arra a következtetésre jutottak, hogy *létezik* egy marxi esztétika, s azt magából Marx hagyatékából kell felépíteni. Ez a gondolat gyorsan elterjedt

Oroszországban és „tulajdonképpen Lifsic és én csináltuk ezt a fordulatot". A fordulatnak hamarosan kiderülő értelme az volt, hogy a marxista elméletben (legalábbis az esztétika területén) *vissza kell térni Marxhoz.*

Lukácsnak az volt a véleménye Lifsicről, hogy „a legnagyobb talentumok közé tartozik, akik abban az időben éltek, különösen tisztán irodalmi vonalon".[27] Azt hiszem, ezen nem változtat az, hogy saját későbbi álláspontjához viszonyítva úgy találta, Lifsic „egészen konzervatív felfogásúvá" vált, illetve tulajdonképpen mindig „nagyon ortodox volt" abban a tekintetben, hogy csak a materialista filozófiát lehet összeegyeztetni a realista művészetelmélettel.[28]

Bárhogyan is ítélkezünk ma a huszadik század harmincas éveiről, igaza lehetett Lifsicnek, mikor azt állította: „úgy vélem, mi voltunk korunk marxista öntudata". S amikor bírálói „monopóliummal" vádolták, azt válaszolta, hogy „a mi fantasztikus monopóliumunk ... egyfajta csoda volt, álom, a jövő sejtelme. Emlékszem mint mondta egyszer a későbbi nehéz években Jelena Uszijevics, kezemet görcsösen megragadva: »Halhatatlanok vagyunk!« Azokban a tragikus percekben ez kissé nevetségesen hangzott. De bármennyire szégyenkezve nézek ma akkori gyengeségeimre, közös gyengeségeinkre a *Lityeraturnij Krityik* körül – lehet, hogy igaza volt."[29]

Lehet, hogy igaza volt.

Budapest, 2004. április

Sziklai László

EGY KORSZAK IDEOLÓGUSA

Lukács György és akiknek nem kell

Lukács alakját dicsfény övezi, és sötét legendák árnyéka veszi körül. Nagysága vitathatatlan és vitatott. Jelenléte korunk polgári és marxista gondolkodásában változatlan, elismerése és kritikája égtájanként gyakran változó. Van, aki nagyra tartja szintézisre törő utolsó műveit, s van, aki csak fiatalkori írásait kedveli. Ám bőven akadnak olyanok is, akik a kommunistává lett filozófusról úgy vélik, hogy „tanulmányaiban és könyveiben évtizedekig azon fáradozott, hogy nyilvánvalóan elpusztíthatatlan szellemi erejét a szovjet gondolkodásmód sivár színvonalára süllyessze".[30] Megtörtént (megtörténik), hogy az egyik oldalon ráaggatott *Sztálinista* bélyeg mellé megkapja a *Revizionista* címet a másikon.

Lukács György sokaknak nem kell. Régen és elég folyamatosan. Sem itt – sem ott. De csaknem *egyöntetűen és különösen* nem kell ma a harmincas és negyvenes évek Lukácsa. Elutasításának utótörténete hosszú. A valódi, mélyebb okok feltárása, az alapos nyomozás izgalma és felelőssége még ideológiatörténészre vár. Kritikák kritikusára. Vállalt szerepünk más: nem azt kutatjuk, hogy kinek nem kell és miért Lukács György 1930 és 1945 között keletkezett elmélete. Mégsem kerülhetünk meg egy előzetes kérdést: miért olyan szerencsétlen e másfél évtized termékének sorsa, minőségétől lényegében *függetlenül?* Miért nem volt és nem lehetett elsajátítása megközelítően sem olyan *szerves*, mint az életmű más szakaszaié? (A szervesség persze, egyáltalán nem zárja ki a vitákat vagy az egyenlőtlenséget!)

Válaszunk – kísérlet. Kiindulópontunk az, hogy a „moszkvai írások" keletkezését követő befogadás nélkülözi az igazi folytonosságot. Genezis és recepció között ezúttal *nincs egyidejűség.* Az egyidejűség mérőeszköze természetesen nem a kifogástalanul járó kronométer, s azt is jól tudjuk, hogy a mű megjelenése utáni hatás általában hosszú távú, nem mechanikus, nem azonnali. A diszkontinuitás értelme azonban itt a szervetlenség, a nem-egyidejűség tartalma-tartama pedig történelmi.

Akadnak ellenkező példák: a szerves folytonosság esetei az életmű sorsában. Lukács esszékötete, *A lélek és a formák,* magyarul 1910-ben lát napvilágot, 1911-ben már a német olvasó kezébe kerül. A századforduló terméke. Utóélete is közvetlenül ebben az időben kezdődik, s vele szerves összefüggésben maradva zajlik tovább. 1916-ban Max Dessoir közreadja Lukács kísérletét a nagyepikai formákról, egy Dosztojevszkijről szóló, még 1914 nyarán megtervezett esztétikai-történetfilozófiai mű fejezetét (*A regény elmélete*). Keletkezésének indítéka a háború kitörése, hatásának indulása és menete ugyancsak szorosan kapcsolódik pontosan ehhez, az első világháború korszakához. 1917, 1919 és a korai húszas évek: a *Történelem és osztálytudat* (1923) anyaga e forradalmi időszak szülötte. Genezise és recepciója világtörténelmileg egyidejű: egybeesik az októberi forradalom korával. Befogadása, értékelése, a körülötte zajló viták elválaszthatatlanok születési idejének változó politikai-szellemi atmoszférájától. (Mindez persze nem azt jelenti, hogy utóélete ezzel mindörökre le is zárul.)

Más sorsra jutottak Lukács 1930 és 1945 között írt művei. Genezis és recepció talán sehol másutt nem vált el ennyire, került ilyen élesen szembe világtörténelmileg, mint ebben az esetben. Az utóélet megkésett. A nem-egyidejűség társadalom- és politikatörténeti alapja, hogy míg a genezis korszaka a fasizmus és a népfront, az egy országban fennálló szocializmus és a második világháború kora, addig a befogadásé a két világrendszer kialakulásának és hidegháborújának, Németország kettéosztásának és az SZKP XX. kongresszusának

időszaka. Ez a nem-egyidejűség megértésének nélkülözhetetlen alapja. Alap csupán, s korántsem magyarázat. Keletkezés és hatás között ugyanis nem pusztán 1945, nem önmagában a két eltérő világtörténelmi szakasz emel határt. Hiszen nyilvánvaló, hogy a moszkvai időszak műveinek volt, mégpedig jelentős, korabeli hatásuk, megindult egykorú befogadásuk. A szervességnek szintén voltak – 1945 után is – komoly esélyei. Sajátos, *magában a genezisben* rejlő okok is kellettek tehát a korszakos megkésettséghez.

A Tanácsköztársaság bukása után Lukács elmenekül Magyarországról. 1929-ben kiutasítják Bécsből, s úgy alakul, hogy előbb vagy utóbb végleg távoznia kell édesanyja szülővárosából. De 1933-ban már nem a volt kommunista népbiztost üldöző Horthy-rendszer terrorja, hanem Hitler, a nácizmus gyújtotta világfenyegető tűzvész elől emigrál. Berlinben könyveit égetik. Ez már nem magyar ügy: ez újabb emigráció az emigrációban. Jellege, mozgástere, távlata – megint csak történetileg nézve – más. A Szovjetunióban töltött emigráns évek során, az egyre tragikusabb világhelyzetben (a fasizmus előretörése, világháború, a Szovjetunió megtámadása) a szó legszorosabb értelmében határokba ütközik Lukács írásainak elterjedése. Elszigeteltsége nő. Most is jelen van, és hat Európában, sőt azon kívül is. Alig akad olyan kommunista, baloldali sajtóorgánum ebben az időben Moszkvától Budapestig, Kolozsvártól Párizsig, Prágától Mexikóig, amelybe (álnéven vagy a sajátján) ne írt volna. Jelen van, amíg jelen lehet. A demokrácia, az antifasizmus még szabad földjein, a német emigráció elérhető szigetein. Hat – művei egészének töredékével.

Az emigráns lét, a marxista filozófus számára a költőével vetekedő súlyosságú elszigeteltség, a külső korlátozottság azonban a recepció nem-egyidejűségének csupán egyik „genetikai" oka. Legalább ennyire sorsdöntő Lukács moszkvai írásainak karaktere, keletkezésük és létezésük formája. Ha mélyebben akarjuk feltárni ezek összefüggését a megkésettséggel, mindenekelőtt tudatosítanunk kell, hogy Georg Oszipovics Lu-

kacs elszigeteltsége a Szovjetunión *belül* relatív, ellentmondásos és helyzetenként változó.

Lukács György emigráns. De Georg Lukacs nem a provincián, hanem a kommunista világmozgalom központjában él és dolgozik. Cikkeit, tanulmányait nagy számban, gyakran egyszerre két nyelven, németül és oroszul is közlik. Jelenléte nagyon is érezhető. Belemerül a szovjet, a német, a magyar irodalmi és szellemi életbe. Szerkeszt és előad. Vitázik és vitatják. A harmincas évek második felétől azonban érvényesül „e korszak benső egyenlőtlensége: a nagy perek időszaka - ugyanakkora Komintern VII. kongresszusa: népfront. Nagy ellentétek egymás mellett (sőt egymásba fonódva)". Ebből következik egyfelől „az elszigeteltség (*Liyeraturnij Krityik* megszűnik; *Internationale Literatur* gyakran nagyon is problematikus)", s hogy az „ellentétek élesednek, filozófiai művek már nem jelennek meg". Másfelől, éppen a VII. kongresszus után Lukács tevékenységének területe kibővül (például „magyar lehetőségek: népfronttendenciák a moszkvai irodalomban is – tendencia a Horthy-rendszeren belüli és a fasizmus ideológiai elhárításában [szerepet játszó] szellemi irányzatok helyes értékelésére"), ami ugyanakkor együtt jár a „konfliktus-tér" kiszélesedésével is.[31]

A moszkvai írások zöme adott „alkalomra" készül, szorosan kötődik a legaktuálisabb elméleti, művészetelméleti vitákhoz, elválaszthatatlan a korban (a mozgalomban) uralkodó konkrét ideológiai tendenciáktól. Publicisztika. Folyóirat-irodalom. A szerző a legtöbb esetben – közvetlenül vagy közvetve - feladatot, megbízást teljesít. Vélhetnénk: éppen ez a folytonos jelenlét, az erős kapcsolódás a történelmi pillanathoz, a társadalmi valósághoz és a mozgalom mindenkori tudatához a legkedvezőbb feltétele a lukácsi eszmék szerves elsajátításának, egyidejű hatásának. Ámde maga a jelenlét is időnként korlátozott, aligha töri át a relatív *elszigeteltséget,* csöppet sem változtat például azon, hogy *A fiatal Hegel* ebben a korban nem jelenhet meg. És – ami döntőbb – a pillanatnyi, nemegyszer heves ellenhatást is kiváltó írások (ritka kivétellel) olyan elméleti

és politikai orientációjú, sőt gyakran egyszerűen intellektuálisan felkészületlen közegbe kerülnek, amelyben sokszor eleve a megértés elé lép a félreértés. (Az egykorú hatásnak persze ez is lényeges formája, fontos összetevője.) *A terméketlen félreértés* előítéletes, vulgarizáló szelekciós mechanizmusának, politikai-ideológiai természetrajzának leírását most nem végezhetjük el. Az igazán szerves befogadást gátló egyik újabb „genetikai" tényezőre azonban utalnunk kell.

Egyáltalán nem csak arról van szó, hogy Lukács szellemileg magasan felülmúlja e korszak teoretikusainak átlagát. A lukácsi publicisztika, kötődjön bármennyire eltéphetetlenül a napi aktualitáshoz, fogalmi általánosításaiban, formájában (stílusában) és tartalmában egyaránt messze túl is mutat ezen. Lukács tanulmányainak absztrakciós színvonala elméleti és történeti távlatokat nyit. Ám a filozofikus „elvontság", az alulnézetből „arisztokratikusnak" tűnő szint, az elméletet közvetlenül taktikára fordító befogadói magatartás korlátoltsága egyben szűkíti a teljesebb elsajátítás *pillanatnyi* lehetőségeit. Ahhoz, hogy éppen a *hic et nunc*on túli tartalmak nagyobb hatóerőként, folytonosabban és tartósabban érvényesülhessenek, sok egyéb mellett az kellene, hogy a cikkek ne süllyedjenek el a sajtó változó hullámverésű tengerében, a gondolatilag nagyon is összetartozó tanulmányok ne maradjanak meg alkalmi széttagoltságukban, a folyóiratok ne váljanak temetőjükké. Könyvbe gyűjtésük – a megmentés lehetősége a gyors feledéstől. A recepció kontinuitásának esélye.

Kötetté formált tanulmányok – nem ritkaság ez a lukácsi életmű történetében. Nyílik rá alkalom az emigrációnak ebben a másfél évtizedében is. Ritkán. Töredéke valósul meg azoknak a könyvkiadási terveknek, amelyekről dokumentumok alapján tudunk. Lukácsnak mindössze öt önálló kötete jelenik meg tizenöt év alatt.[32] Mindegyik folyóiratcikkekből áll, három közülük vékonyka brosúra. Alig ezer nyomtatott oldal az egész. Jelentős, de nem jelentékeny *rész.* A többinek a várakozás szerencsétlenebb sorsa jutott. Sorolhatók a példák. 1938-ban Lukács *Autobibliográfiája A történelmi regényt* még mo-

nográfiaként említi. Megmarad azonban ebben az időszakban tanulmánysorozat állapotában, pedig szerzője benyújtja egy kiadónak.[33] Hamarosan elkészül a Goethe-könyv. Lukács letartóztatása után nyoma vész. A megjelent Goethe-esszék egyelőre folyóiratokban nyugszanak. A nagyobb filozófiai művek, amelyek monográfiaként születnek, és jellegüknél fogva átfogóbb, a mindennapi aktualitásoktól távolabb lendülő elméleti és történeti elemzéseket tartalmaznak, minden erőfeszítés és remény ellenére sem publikálhatók. *A fiatal Hegel*en kívül kéziratban marad két kismonográfia is (*Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* 1933; *Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionären Ideologie geworden?* 1941–1942).

A két legfontosabb korabeli tanulmánykötet (Lukács emlékezete ezeket tartotta publikált *könyvként* számon ebből a korszakból) megkésettsége is feltűnő. Különösen az elsőé. *A XIX. század irodalomelméletei és a marxizmus* c. gyűjtemény (1937) tanulmányai 1930 és 1933 között keletkeztek. A hatalmas vitát és nagyobb hatást kiváltó másik kötet (*A realizmus történetéhez*) kiadása gyorsabb: az 1934–1936-ból származó írások már 1939-ben könyv alakban az olvasók kezébe kerülnek. Az orosz nyelven olvasók kezébe. Mert a folyóiratokból kiemelt művek, Lukács „könyvei" közül a Szovjetunióban egyedül az öt ív terjedelmű, Kijevben nyomtatott Gottfried Keller-tanulmány jelenik meg németül.

1945 sorsforduló a moszkvai írások befogadástörténetében. A háború utáni világtörténelmi korszakváltás nyomán a nemegyidejűség módosult, új értelmet nyer. Immár aligha vezethető vissza – többek között – az elszigeteltségre. Ellenkezőleg. Úgy tűnik, éppen az idő „utolérésére" nyílik most lehetőség, a megkésettség még behozható, genezis és recepció egysége helyreállítható.

Az emigráció véget ért. Termése szabadon betakarítható. Most látszik, mennyire gazdag, s mennyire *korszakalkotó* a marxista esztétikában, *korszakmeghatározó* Lukács pályáján. A harmincas és negyvenes évek cikkei, tanulmányai tematikus kötetekbe rendezve, monográfiákká formálva, magyarul és németül egymás után látnak napvilágot. Jelentős *és* jelentékeny részük. Megnyíltak előttük a határok. Újjászületés ez, nemcsak szimbolikus értelemben. Második genezis. Egy másodlagos recepció kezdete. Időközben azonban a művek is sajátos metamorfózison esnek át: változatlanul moszkvaiak, ám ugyanakkor mégsem moszkvaiak. Megkettőződésük titka nem önmagában a gyakran évtizedes távolság megírásuk és mostani (esetleg első) kiadásuk között; s csak részben a kötetbe gyűjtéssel járó külső alakváltozás. Természetesen fontos körülmény, hogy Lukács *egyetlen* moszkvai gyűjteményét sem teszi közzé változatlanul; az elmúlt korszak *egész* termésének birtokában bővíti vagy rostálja, rendezi (rendezheti) sorba új tematikus köteteinek tanulmányait. Nem mellékes továbbá az sem, hogy múlt és jelen idő távolságát nem egy esetben az eredeti szöveg „megszüntetve megőrzésével" hidalja át. (Különösen az egykori mindennapokhoz jobban kötődő írások, vitacikkek esetében; minél általánosabb esztétikai, művészetelméleti, irodalomtörténeti kérdéseket tárgyal az eredeti tanulmány, annál ritkábbak a módosítások.) Az ily módon létrejövő kettősséget Lukács egyáltalán nem titkolja. *A realizmus problémái* c. könyve előszavában változatlanság és változtatás dualitását így indokolja: „E kötetben összegyűjtött tanulmányaim a harmincas évekből származnak. Szinte kivétel nélkül vitacikkek, melyeknek megírására és közlésére az orosz, illetve a német irodalom akkor aktuális kérdései adtak alkalmat. Hogy ma, több mint egy évtizeddel később változatlan formában kiadom őket, azért tehetem, mert mindegyikük kísérletet jelentett e viták folyamán felmerült egyes elvi, elméleti kérdések általánosított megfogalmazására… (Magától értetődik, persze, hogy olyan célzásokat, utalásokat, melyeket csak az akkori viták anyagának pontos ismerete mellett lehetne megérteni, töröltem. … Bennhagytam ellenben olyan megjegyzéseket, melyek amaz idők illúzióival függnek össze, pl. a németországi antifasiszta mozgalmat illetőleg. Tettem azért, hogy az olvasó érezze a cikkek megírásának atmoszféráját."[34] A moszkvai írások keletkezéstörténetéből objektíve adódó lehe-

tőség így most (post festum), e második genezisben válik igazán láthatóvá: Lukács tudatosan módosítja az összetartozó, történetileg konkrét és elméletileg általános mozzanatok viszonyát. A hangsúly átkerül az absztraktabb elvi síkra. Anélkül azonban, hogy Lukács megszüntethetné vagy meg akarná szüntetni az egykori folyóirat-irodalom, publicisztikája genetikai-történeti meghatározottságát.

Ismételjük: a recepció szempontjából sorsdöntő tényező, hogy 1945 után Lukács olvasóinak többsége a világon ebben az új formában találkozik először és lényegében egyszerre egy *történelmileg lezárult* alkotói korszak eredményeivel. A megkésettség lehetséges behozásának azonban mégsem a „megszüntetve megőrzés" a legfontosabb előfeltétele. A folytonosság, az egyidejűség esélye valójában a megváltozott európai társadalmi, ideológiai viszonyokban van. A moszkvai művek tényleges metamorfózisának, megkettőződésének is ez a mélyebben rejtőző titka.

A fasizmus leverésével, a világháború befejeztével Európa újjászülethet. Kezdetben balra tart. Új történet kezdődhet a vesztes Németországban, Magyarországon: nemcsak a lebombázott városok romjainak eltakarítása, de a horogkeresztes múlt minden kísértetének végleges elűzése. Szellemi nácitlanítás. A változás ígéretes perspektívája, s egyben remélt záloga a *demokrácia.* A béke megnyerését biztosító harc a demokratikus megújulásért. Antifasiszta összefogás, a népfront folytatása.[35] A kommunista, marxista Lukácsnak, aki a szocializmus győztes országából egy másik társadalmi-politikai rendszerbe „reményekkel" tér *vissza,* minden korkülönbség ellenére ezért van és lehet moszkvai írásaival elméletileg aktuális, „naprakész" mondanivalója. Mert pontosan a megváltozott Európában érvényes változatlanul a filozófia és a művészet legmagasabb rendű, humanista, demokratikus hagyományait őrző, folytatásukat és szocialista meghaladásukat egyaránt szorgalmazó elmélet. Most érvényesülhet igazán az a vonás, amely ez idő tájt leginkább felkelti Thomas Mann rokonszenvét: Lukács „kontinuitás és tradíció iránti érzéke", az

a törekvése, hogy a régebbi irodalmi kultúrkincset összekapcsolja „hitének új világával". És változatlanul időszerű az irracionalizmus és a fasizmus kritikusának népfront-koncepciója.

Lukács tehát hazatér. De behozható-e a megkésettség? Vajon megvalósul-e a moszkvai korszak második genezisének és másodlagos recepciójának egyidejűsége, Lukács korábbi, immár jobbára *jelen idejű szakaszként* fogadott munkásságának szerves elsajátítása?

A lehetőség – múlékony pillanat. Ideig-óráig létezik. A Szovjetunióban, keletkezésének színhelyén, ahol a szocialista társadalmi rendszer fennállása, a marxizmus monopóliuma *elvileg* a legtermészetesebben biztosíthatná a lukácsi elmélet jelenlétét, megújított folytonosságát, közismert gyakorlati politikai okok miatt teljes feledésbe merül. Múltba süllyed. A művek ismételt jelenlétét célzó állandó, kitartó kísérletek ellenére.

Legmélyebb az egyenletes hatás, legtovább tart a szerves befogadás pillanata Németországban, majd kettészakadása után keleti, demokratikus felében. Nem kizárólag az e hatás csúcs- és – mint később kiderült, sokáig egyben – végpontját jelző, a hetvenéves Lukácsot méltón és méltán ünneplő kiadvány[36] tanúskodik erről. Sokkal meggyőzőbb, hogy 1945 és 1955 között az ünnepeltnek mintegy *húsz* olyan kötete jelent meg németül, amelyek abszolút többsége (egy-két újabb tanulmány a kivétel) a Szovjetunióban született.

A moszkvai írások szerencsétlen sorsának fonala végül is nem szakad meg. 1945 utáni befogadástörténetük részletes elemzése nélkül is megállapítható, hogy másodlagos, szervesebb recepciójuk objektív esélyei, társadalmi-politikai feltételei eleve ellentmondásosak, egyenetlenek (a népfrontkísérletek kiszorulása, a sztálini politika továbbélése), s rohamosan szűkülnek (hidegháború, Jugoszlávia „kizárása" a mozgalomból, a két német állam létrejötte, a Rákosi-rendszer és perei). Valójában ezeknek a viszonyoknak a *közvetítésével* kezd beteljesedni a harmincas évek Lukácsának korszakos megkésettsége. A nem-egyidejűség. Megkezdődik, s csaknem napjainkig tart a moszkvai időszaknak mint elméletileg és politikailag

egyaránt rovott múltnak a befogadása. Torzítóan ideologikus felidézése. Megszületik és kiépül a Lukács-legenda.

Legenda és történeti valóság elválásának fordulatait, egy újabb metamorfózis szakaszait itt nem követhetjük végig. Legfeljebb azt hangsúlyozhatjuk, hogy e múltidézés csak látszólag történeti-kritikai elsajátítás. Korántsem tényleges értékelés, vagy egy valóságos kontinuitás feltárása. Pontosan megfordítva. Nagyjából függetlenül attól, hogy aktuálisan kinek és miért nem kell Lukács György elmélete, 1930 és 1945 közötti írásai (persze részlegesen, jobbára nem eredeti környezetükben, hanem később kialakult-megismert formájukban) revizionizmusának vagy – nemsokára – sztálinizmusának s minden egyéb bűnének előtörténetévé alakulnak át. Téveszméinek, politikai botlásainak (különösen 1956 után) visszanyomozható, aktákba gyűjthető, vádirathoz csatolható bizonyítékaivá.

Szellemjárásként tér vissza a megemésztetlen múlt. Elszakítva a művek genezisének történetétől. Az 1949-ben kezdődő Lukács-vita főszereplői, Rudas László, Révai József, Horváth Márton már bőségesen merítenek a vádlott „elhajlását" bizonyító történeti anyagot, készen talált egykori bűnjelet a moszkvai írásokból, a harmincas évek vitáiból. Például arra, hogy lebecsüli a szovjet irodalmat. Tanúként jelentkezik az eredeti zsdanovi szellem képviseletében a hajdani ellenfél, A. Fagyejev, kijelentve a *Pravda* hasábjain, hogy Lukács mindig is tagadta a művészet pártosságát, s a polgári ideológia igazolására törekedett.[37] Régi ellenfelek, egykori szövetségesek és új kritikusok sorban visszanyúlnak tíz-tizenöt évvel korábban hangoztatott ellenvetésekhez, elismétlik elődeik már akkor is sántító érveit, terméketlen félreértéseit, felhasználva ezeket Lukács 1945 utáni nézeteinek bírálatához. A moszkvai korszak azonnal a bűnös visszaesésének vészterhes bizonyítékává válik, amint rosszabbodnak a népfrontpolitika folytatásának, a demokratizálódásnak a nemzetközi feltételei; azonnal, a forradalmi demokrácia mint a szocializmushoz vezető *hosszan tartó* „átmeneti forma", mint „a nép tényleges életformája" megvalósulási esélyeinek megszűnése, a Rajk-per idején.[38]

Minden különbség dacára van valami groteszk módon megegyező abban, ahogy ettől fogva jobbról is, balról is temetik a harmincas évek Lukácsát: a dogmatikus elvtársak a marxizmus nevében lapátolnak földet a demokrata polgárra, a polgárok, köztük néhai hozzátartozók pedig a szabadság és demokrácia nevében dobálják a rögöt a kommunizmusnak magát s szellemét feláldozó elfajzott, dogmatikus-konzervatív marxistára. Így mindkét félre igaz, amit Lukács egyik levelében a hatvanas évek elején, fiatalkori és marxista műveinek szembeállítási kísérleteit kommentálva ír: „Amikor ilyesmi kerül a kezembe, mindig az a benyomásom, mintha már 1930-ban meghaltam volna, vagy mintha V. Károly módjára a kolostorban végignézném saját temetésemet. A hasonlat persze sántít, mert a császár zátonyra futott élete befejezéseképpen vonult kolostorba, én viszont élve és cselekedve – tehát humorral – nézem, hogyan temetnek el mint gondolkodót."[39] Igaz ez, de csak *cum grano salis.* Mert pontosan humora került veszélybe, amikor marxista gondolkodóként temették. S hogy áldozattá válhat – jól tudta. 1950-ben legalább olyan jól, mint később, amikor 1956-ban elkövetett „politikai hibája" miatt egyszeriben a „szektások szabad prédája" lett.[40]

A moszkvai írások befogadásának történetében (bennünket itt kizárólag ez foglalkoztat) így a következő évtized sem hoz igazán szerencsés fordulatot. Az 1930 és 1945 közötti korszak továbbra is a Lukács-legenda kliséinek kelléktára marad, s aligha vigasztaló látvány, hogy a klisék közé Nyugaton bekerül a „taktikus", mindig újabb önkritikára kényszerülő Lukács megértő dicsérete (vagy éppen morális elmarasztalása), a sztálinizmus ellen harcoló (vagy ellenkezőleg: nem eléggé harcoló) „partizán" képe.

Genezis és recepció objektív, történeti nem-egyidejűségén belül az ötvenes évek alkonyának dogmatikus kritikájában megszilárdul (itt-ott máig szívósan tartja magát) egy ideologikusan pszeudohistorikus negatív kontinuitás: Lukács politikai, és ebből fakadó filozófiai revizionizmusának levezetése a *Történelem és osztálytudat*ból, majd a Blum-tézisekből a

harmincas éveken és az 1949-es vitán át, egészen 1956-ig. A lukácsi revizionizmus ezen folytonos, egyenes vonalú fejlődését hivatott összegezve dokumentálni a *Lukács György és a revizionizmus* c. cikkgyűjtemény.[41] Koncepciója szerint ez a mostani, koncentrált bírálat az 1949–1950-es vita szerves folytatása. Ám per folyik, nem vita. A Lukács-ügy, amelyben a vádlott nem kaphat szót, nemzetközi. És reprezentatív a gyűjtemény. Másképp, mint a hetvenéves Lukácsot üdvözlő emlékkötet. Magyar, német és szovjet szerzői közt akad hajdani szövetséges, egykori tanítvány, újabb ellenfél. Van, aki maga is vád alatt állt a korábbi vita idején, van, aki öt éve még dicsérte Lukács ugyanazon műveit, amelyeket most elítél. De az ítészek között nincs egyetlen Thomas Mann, egyetlen Anna Seghers, egyetlen Arnold Zweig sem.

A per egy korszak sorsának beteljesedését reprezentálja. Koncepciója Lukács „antimarxizmusát" térben és időben egyetemesnek nyilvánítja. A konstrukció értelmében nem egyes hibáiról, egyedi tévedéseiről van szó, hanem magas intellektuális színvonala miatt nemzetközileg hatékony revizionizmusának kidolgozott *rendszeréről*, amely nem korlátozódik munkássága bizonyos időszakára, hanem a harmincas évektől mindenkor és mindenütt fellelhető műveiben. Maga az eljárás azonban – Lukács hibáinak megítélésén túl – jóval többet reprezentál: mindaz, ami politikailag és elméletileg aktuális volt a Népfront idején, majd átmenetileg 1945 után – időszerűtlenné vált. Helyesebben nem nyerte vissza polgárjogát. Pedig Sztálin halott, a XX. kongresszus szembenézett vele, és meghirdette a szocialista demokrácia megújításának eszméjét. A tét így nem egyszerűen a kommunista mozgalom egyik befolyásos gondolkodójának, politikai tetteinek és elméletének differenciált vagy vulgáris, igazságos vagy igazságtalan mérlegelése. A Lukács elleni pert le lehetett folytatni. Megnyerni nem lehetett. S nem azért, mert hamis vád volt, hogy a „sztálinizmus" elleni harca tudománytalan fikció, s pusztán a leninizmus revízióját elfedő manőver, hanem azért, mert ez a Lukács-recepció – minden látszólagos politikai-taktikai aktualitás ellenére – lemaradt a történelemről. Nem érkezett el a XX. kongresszus korszakába.

Lukács „befogadása" tehát végbemegy. Revizionistaként. A moszkvai írások recepciója immár szinte teljes. Teljes reprezentációja a világtörténelmi nem-egyidejűségnek. A negatív végzés ugyanis elméletének csaknem minden pontját érinti. Különös nyomatékkal bírálják például antifasiszta harcát. *Opportunistának* minősítik. Mégpedig azon az alapon, hogy Lukács állítólag korunk ellentmondását nem a kapitalizmus és a szocializmus, hanem a fasizmus és antifasizmus közötti ellentétben látta; szembeállította a polgári demokratikus és a szocialista célokat; demokrácia és szocializmus szövetségének hamis jelszavát hirdette; falat húzott a forradalmi demokrácia és a szocialista forradalom feladatai közé, citoyenmítoszt teremtett. Ez a politikai rágalmazással felérő legenda nem csupán a pszeudohistorikus kontinuitás kidolgozásának egyik lényeges ideologikus eleme, de általános elméleti bázisa a harmincas évekbeli lukácsi nézetek számos konkrét részletét illető értékelésnek. Eszköze többek között a polgári filozófia válságáról, az ész trónfosztásáról, a német irodalomról szóló művek elmarasztalásának.

E végzés nyomán radikálisan végrehajtják a moszkvai korszak németországi *másodlagos* hatástörténetének kritikai *visszavételét*.[42] Véget vetnek a szerves befogadás pillanatának. Messzemenően hozzájárulnak ehhez a vád tanúiként Lukács hajdani vitapartnerei közül Willi Bredel és Otto Gotsche.[43] Másokkal együtt bizonygatva, hogy egy polgári normatív klasszika-eszmény nevében már két évtizeddel ezelőtt akadályozta a német proletárforradalmi irodalom kibontakozását.

Kísért a múlt. Abban is, hogy folytatódik *A fiatal Hegel* szerencsétlen históriája. 1954-ben megjelenő második kiadása (Aufbau Verlag, Berlin) újabb esélyt teremt elsajátítására. A könyv egyik fejezete 1956-ban, méltató cikk kíséretében, végre napvilágot lát születésének színhelyén.[44] A befogadás esélyének pillanatát azonban akárcsak ott, itt is hamarosan követi a végleges visszavonás: mind a „kritikátlan" recenzió írói

és a *Voproszi Filoszofii* szerkesztősége, mind a hegeli idealizmus iránt – úgymond – elnéző, a fiatal Hegelt marxistává szépítő szerző vezércikkben részesül megsemmisítő bírálatban.[45] Teljesen azonos forgatókönyv szerint ismétlődik ugyanez Magyarországon.[46]

A XX. kongresszus, majd a magyarországi népfelkelést követő társadalmi konszolidáció, az európai politikai légkör enyhülése s a két világrendszer békésebbé váló viszonya minden megkésettség, egyenlőtlenül és ellentmondásosan érvényesülő hatás ellenére új feltételeket teremt Lukács moszkvai alkotói korszakának utóéletében. Végérvényesen lezárul a „második" genezis és a másodlagos recepció időszaka. Korszakváltás történik Lukács munkásságának körülményeiben is. Bár nem egy csapásra, de mégis véget ér a mozgalomban az ellene hivatalosan meghirdetett és viselt olyan ideológiai háborúk ideje, melyek egzisztenciájában közvetlenül és drasztikusan érinthetnék. Tévedés lenne azonban akár az általános társadalmi-politikai változásokból, akár a gondolkodó személyes helyzetének – többszöri – átalakulásából mechanikusan levezetni, merev párhuzamosságot teremtve magyarázni elméleti tevékenységének új, az esztétika egyetemes filozófiai szintézisére törő irányát. Lukács nem marad le a történelemről: javában folyik még a per, de ő már *Az esztétikum sajátosságán* dolgozik. Munkásságának megváltozott jellegzetességei jórészt már a XX. kongresszus előtt érzékelhetők: *A különösség* (1954–1956) két korszak határán áll. Egyes fejezetei sorra jelennek meg a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* számaiban, illetve a hajdani barátot, a harmincas évek vitatársát, a nemsokára szintén a revizionizmus vádlottjai közé kerülő Ernst Blochot méltató gyűjteményben.[47] De van-e valamilyen köze Lukács ötvenes évek közepén kezdődő új irányú elméleti tevékenységének két évtizeddel korábbi gondolatvilágához? Túl azon az általánosságon, hogy Lukács készülő Esztétikájában éppen „fejlődésének eredményeit" akarja összegezni.

Az életmű e két távoli periódusát bensőséges, organikus kapcsolat fűzi egybe: a harmincas évek lezártsága viszonylagos.

Folytatása a lukácsi esztétikai szintézis létrehozásának kezdetén válik újra, *új módon* időszerűvé. Másképpen, mint 1945 után. Többről van szó, mint arról, hogy például *A különösség* rengeteg látható és rejtett szállal kötődik a harmincas évek publikációihoz, kéziratban maradt műveihez, vagy hogy tartalma alapján valószínűleg kevéssé tűnik fel bárkinek is 1954-ben: *A művészet és az objektív valóság* c. tanulmány nem most készült – hosszú évek után támadt fel folyóiratsírjából.[48] Mindazok a társadalmi és politikai változások, amelyek 1956-tal kezdődnek, sajátos hatással vannak Lukács megújuló, tudatos *kontinuitásteremtő* erőfeszítésére. Ez a többlet jelenik meg közvetlenül a „félreértett realizmus ellen"[49] írt kötetében, amely – csakúgy, mint *A különösség* – pontosan jelzi, hogyan keres választ a posztsztálini szakaszra való átmenet problémáira. Lukács politikatörténeti párhuzamba állítja az *antifasizmust* és a hidegháborút követő enyhülési korszak *békemozgalmát*. Újra meg kell, meg lehet kötni szocializmus és antimilitarista demokrácia világnézeti kompromisszumok nélküli szövetségét: „mind az antifasizmus, mind pedig – mennyiségileg és minőségileg egyaránt még nagyobb mértékben – a békemozgalom átfogja a polgárság tekintélyes részét, mindenekelőtt a polgári értelmiséget. A kapitalizmus-szocializmus ellentét tehát ezen történelmi tendenciák egyikére sem alkalmazható közvetlenül, ezeket éppen ellenkezőleg a szocialisták és a polgáriak harcos együtthaladása jellemzi."[50]

Szektásság elleni sorok. Perének vádlóit igazolnák? Vagy Adornót, *A félreértett realizmus ellen* dühödt kritikusát? Valójában az 1933-tól keserűen megszenvedett történelmi tapasztalatok állnak mögöttük. Szemernyi megalkuvás, pláne a „filozófiának a hatalom puszta eszközévé degradálása" sincs bennük vagy abban, hogy a békemozgalom polgári és szocialista erőinek lehetséges „világnézeti" közösségét Lukács Hegel szavaival „az azonosság és a nem-azonosság azonosságának" nevezi.

Végletes félreértések elleni sorok. Azok ellen szólnak, akik az avantgárd irodalmat tartják egyedül művészetnek, s elve-

tik (vagy visszavonják) a dekadencia marxista kritikáját, ám azok ellen is, akik elavultnak nyilvánítják a polgári kritikai realizmust, sőt „arra tesznek kísérletet, hogy mindent, ami az utóbbi évtizedekben elméletileg és gyakorlatilag történt – »egyes hibákat« kivéve – en bloc védelmükbe vegyenek. Álláspontunk itt is a tertium datur: itt is áll, hogy a revizionizmust, amely aktuálisan a legnagyobb veszély a marxizmus számára, nem lehet leküzdeni a dogmatikus elmélet és gyakorlat energikus elvi kritikája nélkül."[51]

A sztálini-zsdanovi módszerekkel, következményeikkel és folytonosságuk megőrzésével leszámoló sorok. És kontinuitást teremtők. Mert Lukács folytatható, a jelenben érvényes vonulatnak tekinti a fasizmus elleni polgári humanista lázadás realista irodalmát, Anatole France, Romain Rolland, Bernard Shaw, Heinrich Mann és Thomas Mann művészetét. Mert az antifasiszta mozgalom korának művészeti alternatíváihoz hasonlóan magasabb szintű folytatásaként megnőni látja ugyanazon ellentétek aktuális-dinamikus jelentőségét: „a két kontrasztpár: egyrészt a realizmus, illetve antirealizmus (avantgardizmus, dekadencia), másrészt a harc a béke vagy háború alternatívája körül, ilyen módon közelednek egymáshoz. Ezt a konvergenciát természetesen óvatosan, fenntartásokkal kell megragadni."[52]

A békemozgalomtól remélt derültebb társadalmi távlat, a posztsztálini időszak tertium daturja, mely mind politikailag (antifasiszta népfront), mind elméletileg (esztétikum, különösség, tipikus, realizmus) visszanyúlik a harmincas évekre, érthetővé teszi, hogy a moszkvai írások újabb kiadása – a Luchterhand életműsorozatában – nemcsak az eltérő személyes helyzetben, de a történelmi-ideológiai feltételekben is különbözik az 1945 utánitól. Nem mechanikus ismétlése az Aufbau Verlagnál közzétett egykori sorozatnak. Nem egy letűnt alkotói periódusnak állít históriai érdekességgel bíró emlékművet. Elegendő ennek alátámasztására egyetlen példát említeni: a harmincas és negyvenes évek vitacikkeivel egy kötetbe foglalva, azok szerves folytatásaként jelenteti meg újra

Lukács *A kritikai realizmus jelentősége ma* címmel 1958-ban már kiadott új tanulmányait.[53]

Milyen fejleményeket tartogatnak az átalakult ideológiai viszonyok – Lukács teoretikus tevékenységének új szakaszától napjainkig – a moszkvai korszak recepciója számára? Viták és perek után vajon merre fordult e korszak sorsa az elmúlt évtizedben?

Ezen a ponton sem vállalkozhatunk egy a teljességet akár csak fő vonalaiban érzékeltető vázlat kidolgozására, vagy annak mégoly halvány jelzésére, mennyire sajátosan alakult Lukács műveinek befogadása a közelmúlt rendkívül tagolt társadalmi eseménytörténetének tükrében (elég 1968-ra utalni); továbbá annak felvillantására sem, milyen módosulások jellemezték (a hatástörténeti irodalom tanúsága alapján) a Lukácshoz való viszonyt például német nyelvterületen, az NDK-ban és az NSZK-ban.[54] Általánosan megállapítható, hogy bármennyire változó intenzitású is az érdeklődés (időnként, országonként és földrészenként egyaránt) a lukácsi életmű egésze vagy egyes részei iránt, kiadása és interpretálása – különösen 1971 óta – *egyetemessé* vált. Megtorpanás, hosszú hallgatás után, meglehetősen egyenetlenül és különböző tempóban, de megindult-megújult ez a folyamat a legtöbb európai szocialista országban is. Megkezdődött a lukácsi életmű *egészének extenzívebb* megismerése. Ám a figyelem ennek során legfőképpen fiatalkori és korai marxista hagyatéka felé fordult. A moszkvai örökség nem került középpontba. E jelenleg is uralkodó tendencia mellett természetesen jelen vannak korunk esztétikai tudatában a harmincas évek írásai is, s néhány újabb publikáció nyomán valamivel nagyobb lett a hatósugaruk. Jelentős előrelépésnek számít, hogy a közelmúltban hozzáférhetővé vált Lukács 1930 és 1945 között született *kézirataínak* jelentős része. Kiadásuk nemcsak kiegészíti és differenciálhatja, de bizonyos mértékben módosíthatja is az ekkori munkásságáról kialakult képet.[55]

Politikai kiátkozás, szélsőségesen demonstratív ítéletek után tehát eljött az összegező számvetés ideje. Mutatják rövidebb

vagy hosszabb Lukács-sorozatok: Neuwiedtől Tokióig, Budapesttől Rómáig. Tanúsítják tisztelgő kötetek.[56] Beköszöntött volna az enyhülés? Milyen enyhülést hozott az idő? Látszólag jelentőset: úgy tűnik, a trónfosztás helyébe a dialógus lépett, az ítélkezést felváltotta a kontroverzia.[57] Olvasókönyvek és monográfiák, folyóiratok emlékszámai és dokumentumkötetek, életrajzok és polemikus cikkgyűjtemények tömegében ma már fellelhető a liberális és radikális kritika csaknem minden árnyalata. Jobboldali és baloldali. Újbalos és neojobbos. Szocialista és antikommunista. Kritikát hív ki Lukács jobbról, ahonnan ragaszkodása a marxi–lenini örökséghez dogmatizmusnak, elkötelezettsége a szocializmus iránt utópizmusnak, a kommunista és munkásmozgalom melletti kitartása a társadalmi-történelmi folyamatok, ideológiai jelenségek elemzésében tanúsított érzékenysége ellenére taktikának, megalkuvásnak, a művelt polgár útvesztésének, a politikus-Én és a filozófus-Én közötti ellentmondásnak látszik. És kritikát balról, ahonnan polgári gondolkodónak, jobb esetben tántorgó marxistának vagy éretlen leninistának, a marxizmus „reneszánszának" eszméje pedig antisztálinista köntösbe bújtatott revizionizmusnak vagy – legutóbb – a marxista ontológia kifejtésének kísérlete idealista divatkreációnak, antileninizmusnak tűnik. Kritika éri őt újbalról, ahonnan realizmuselmélete, a műalkotás és a valóság viszonyának felfogása (a mű zárt forma, saját világot teremtő mikrokozmosz), az avantgárd bírálata fegyverletételnek látszik a világgal békét kötő, harmóniára törekvő, a tisztán esztétikai élvezetre-fogyasztásra orientált polgári művészet és ideológia előtt. Míg a hatvanas években az újbaloldali radikális mozgalmak azt a Lukácsot avatták szentté, aki a húszas években még a megváltás ígéretével leplezte le a polgári társadalom, a *„vollendete Sündhaftigkeit"* eldologiasodott világát, addig a hetvenes évek fordulóján magasba csapó szocializmusellenes új hullám képviselői már kiátkozzák mint romantikus antikapitalistát, mint olyan ideológust, aki az elidegenülés birodalma helyébe a nembeliségnek alárendelt s mégis szabad egyének közösségi társadalmát, ezt a

„képtelen" hegeli-marxi konstrukciót állította. A polgári társadalom totális tagadásának elve, az elidegenülés felszámolására törő kommunista mozgalom azonban a tőkés magántulajdon világának arculatáról nem pusztán néhány csúfító szeplőt, antihumánus vonást akar eltüntetni, de egyben legpozitívabb értékeit, az individuum szabadságát zúzza össze. A szocializmusban uralomra jutó *citoyen* zsarnokságával szemben tehát még mindig jobb a *bourgeois* „korlátozható" hatalma. A sztálinizmus kritikáját ezért csak akkor tartják hatékonyan megvalósíthatónak, ha együtt jár a kommunista mozgalom tudatát elméletileg adekvátan kifejező Lukács koncepciójának teljes tagadásával. A marxi szocializmus útvesztése, csődje – állítják – lényegében Lukács antinomikus politikai filozófiájának gyakorlati megvalósulása.

Míg a pereket a tragikum, a mostani ütközeteket gyakorta a *farce* szelleme hatja át. Az élő Lukács ellen vezetett kampányszerű, közvetlenül politikai hadjáratokat felváltotta marxista örökségének folyamatos, kifinomultabb eszközökkel végrehajtott és indirekt módon átpolitizált elvetése. Persze manapság másképp is temetnek. Nem mindig a temető árkába. De pompával. Díszsírhelyre.

Tagadhatatlan: léteznek immár meglehetősen szolid Lukács-képek. Vannak azonban még elég durva tévképzetek. Születtek kimért tudományos értékelések. Marxista kísérletek. Ám nem szűnnek régi legendák, élnek régi dogmák. Néha már-már kiszenvednek, máskor feltámadnak a harmincas évek Lukácsáról szőtt klasszikus mítoszok. Tudományos elemzésekben, történeti vizsgálódásokban, szaktanulmányokban. Mert jelenleg a szakirodalom és a szakkritika, a tematikus elemzések és a tudományos szimpóziumok uralkodnak. Különösen nagy súllyal szerepel bennük a moszkvai korszak néhány vitájának tüzetesebb vizsgálata, így például az expresszionizmus-vita vagy az úgynevezett Brecht-Lukács diszkusszió értékelése-újraértékelése. Általában: Lukács viszonya a német – polgári és proletár – irodalomhoz. Még általánosabban: Lukács mint esztéta, mint irodalomtudós.

Tanulmányunk (elismerve és felhasználva az újabb tudományos kutatások eredményeit) nem egy korszak legendáriumával, hanem *valóságos* történetével foglalkozik, egykorú, bár nem egészen egyidejű és szerves befogadásával, nem részleteivel, hanem *egészével* – részleteiben. Mindenütt visszavesszük Lukács megszüntetve megőrző eljárásának eredményeit is. Ő törölte az olyan „célzásokat, utalásokat, amelyeket csak az akkori viták anyagának pontos ismerete mellett lehet megérteni". Töröljük a törléseket. Az anyag pontos ismerete helyreállításának és a megértésnek a szándékával. A védekező, legendákkal és félreértésekkel állandóan hadakozó Lukács visszaemlékezéseit, önreflexióit, amelyek gyakran maguk is tévképzetek forrásává váltak, szintén kritikai fenntartással kezeljük.

E mű természetesen szerves folytatása a szerző korábbi tanulmányainak (*Történelmi lecke – haladóknak,* 1977; *Lukács és a fasizmus kora,* 1981, 2. kiad.: 1985), melyek bizonyos részeit – többnyire átdolgozva és kiegészítve – monográfiánkba beépítettük. Így azok a szerző szándéka és reménye szerint új összefüggésbe kerültek, s mondanivalójuk is differenciáltabb megvilágítást nyert.

*

A harmincas és a negyvenes évek Lukácsa sokaknak nem kellett, és nem kell. Mégsem igényel valamiféle rehabilitációt. Ellentmondásaival, ezek forrásaival, struktúrájával kell szembenézni. Ítélőszéket tartani egy korszak utóélete felett – ideológiakritikusra váró komoly feladat. De továbbcipelni a genezis és a recepció világtörténelmi nem-egyidejűségéből származó Lukács-legendát, *ebből* a tárházból meríteni „értékelő" szempontokat, „tudományos" pátoszt, vakmerően felhágni az igazságtevő bírói pulpitusra – a bohózat kísértésének kockázatával jár.

Lukács moszkvai munkásságának monografikus, valamennyire is helytálló történeti-szisztematikus feltárását

aligha biztosítja önmagában a ma már meglévő történeti távlat, az enyhültebb politikai légkör, vagy a felhalmozott dokumentumok, a rendelkezésre álló ismeretek jelentékeny tömege. Szokatlan – egykori és jelenlévő beidegződések számára talán idegen – szemléletre, új *módszertani* előfeltevések *konkrét* alkalmazására is szükség van. Ezek maguk is csak a XX. kongresszus utáni egyenlőtlen fejlődésben, a marxizmus „reneszánsza" idején nyertek polgárjogot. Többek között éppen Lukács késői munkásságában. Tudatosításuk, felhasználásuk döntő lehet abban, hogy egy korszak történeti értékelésében ne ismétlődjön egy korszak szomorú sorsa.

Az ideológus

Moszkva. Új helyszín Lukács életében. S a színváltozás egyben szerepváltás. Szerep és mű pedig elválaszthatatlan. Ismerősnek tűnik, magától értetődőnek tudjuk ezt a szerepet. Az irodalomtudósét, az esztétáét. Fel kell boncolnunk mégis. Hogy lássuk szerkezetét, felépítését, elemeit.

Amiből Lukács a Blum-tézisek kudarca után kilépni kényszerült, az a kommunista vezető funkciója, melyet a magyar pártban megalakulása után viszonylag hamar és voltaképpen folyamatosan betöltött. Magatartásának új vonása, hogy ezután sokáig tudatosan távol tartja magát a magyar ügyektől. „Moszkvában éltem, tagja voltam a magyar emigránsok szervezetének, de még a tagsági díjat sem személyesen fizettem be, hanem Hamburger Jenőt kértem meg, hogy minden hónapban fizesse be az én tagsági díjamat. El sem mentem oda, hogy cselekvési szabadságom meglegyen, és hogy ezt az elvet [a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrája mint a kapitalizmus utáni átmeneti forma, mint az azonnali proletárdiktatúra stratégiai célkitűzéseinek tagadása – Sz. L.] nemzetközi ideológiai síkon képviselni tudjam."[58] Teljesen mellékes most, hogy ez a magyarázat nem egészen pontos, hogy az indokok jóval összetettebbek.[59] Talán még az is magánügy, hogy Lukács ritkán fordul meg a moszkvai magyar klubban. Tény viszont, hogy jó időre kívül kerül nemcsak a magyar párt vezetésén, de a magyar párton is. Ez utóbbi ugyanakkor – legalábbis a harmincas évek elején – lényegében semmi mást nem jelentett, mint hogy hamarosan a központilag

irányított nemzetközi kommunista mozgalom más területére kerül át: Berlinbe.

De Moszkva – ahová 1933-ban tér vissza – nemcsak Bécshez, hanem Berlinhez, a német kommunista pártban nemzetközi vonalon végzett munkához képest is jelentős szerepmódosulást hoz. Lukács még hosszú ideig (1941 áprilisáig) a német kommunista párt tagja marad, de nem vezető funkcionáriusaként dolgozik.

Mindezt meglehetősen külsődleges életrajzi eseményként lehetne feljegyezni és számon tartani, ha nem lenne köze azokhoz a tartalmi változásokhoz, amelyek Lukács moszkvai tevékenységében végbemennek. A döntő különbségről – a szerepváltás személyes oldalát és előnyeit érzékeltetve – Lukács később frappáns tömörséggel számol be Lesznai Annának: „... kezdem ott, ami nekem a legfontosabb: a munka kérdésénél. Elmondhatom, hogy ebből a szempontból még sohasem éltem át olyan jó időt, mint Moszkvában. A bécsi és a berlini tartózkodásom forgataga, szakadatlan napi kötelezettségei után új korszak volt, hogy nem kellett mással foglalkozni, mint ami tudományosan érdekelt (csak mellesleg említem meg, hogy ebből kitűnően meg lehetett élni; anyagi gondjaink egy pillanatra sem voltak, pedig egész idő alatt egy sort sem írtam pénzszerzés kedvéért)."[60]

Politikus, (vezető) pártmunkás és érdeklődésének megfelelő munkát végző tudós. Napi, sokszor illegális feladatok szorításában küszködő funkcionárius és szabad irodalmi tevékenységből – jól – élő teoretikus. Lukács, nem utoljára, szembeállítja a két szerepet. Szerepeit. Politikusi praxisával szemben a moszkvai korszakot, mondhatnánk, *wissenschaftlich gute Zeit*-nek ítéli. Mielőtt azonban elkezdenénk töprengeni azon, hogy az élesnek látszó kontraszt mögött milyen alkati („rossz politikus"), politikai (a Blum-tézisek kudarca, a kényszerű kiszorulás utáni csalódás), netán taktikai („cselekvési szabadságom meglegyen") okok vannak, először is látni kell, hogy a megváltozott életforma semmilyen értelemben sem eredményezte azt, hogy Lukács moszkvai „tudósként" távolabb került a mozgalom és a párt praxisától. Ez mélyen összefügg azzal, hogy a kommunista, marxista Lukács szerepeit szerkezetileg mindig is elválaszthatatlanul összekapcsolja, hogy pártfunkcionáriusként és „tudósként" egyaránt *ideológus.* Az azonosság nem szünteti meg a különbséget, a különbözőségben fennmarad az azonosság. Pontosan kifejezi ezt Lukács megjegyzése, amely szintén egy „visszahúzódási" időszakra (Rajk-per) vonatkozik: „Csak ideológus maradok – de most már csak személyemben, *nem funkcióként".*[61] A moszkvai *wissenschaftlich gute Zeit* szerepváltásának lényege tehát nem az, hogy Lukács a kényszerítő körülményeket kihasználva (szerencsével!) szubjektíve is kedvezővé tudta változtatni azokat, s a veszélyes gyakorlati munka területéről ügyesen átmentette magát a teória magasabb éteri régióiba, hanem az, hogy bár vezető funkció nélkül, de személyében mindvégig *ideológus* maradt. De „pártideológus". Ennek figyelembevétele nélkül egyszerűen kibogozhatatlanná válnak a lukácsi magatartás bonyolultabb összetevői, elméleti tevékenységének ellentmondásai. A moszkvai korszak értékelése vulgáris sémák, legendák könnyű áldozatául esik.

De mit jelent egyáltalán ideológusnak lenni? Vajon minden tekintetben azonos ez a Tudós, Filozófus, Esztéta szerepével? Milyen konkrétabb módszertani következtetések adódnak abból, hogy Lukács 1930 és 1945 között, hol mozgalmi funkciójában is, hol „csak" marxista pártideológus volt?

Az ideológia fogalmának értelmezésekor abból az elemzésből indulunk ki, melyben Lukács interpretálja, továbbgondolja Marx és Gramsci felfogását. Nézete szerint az ideológia mindenekelőtt a valóság feldolgozásának olyan gondolati *formája,* mely az emberek társadalmi, történeti létéből fakadó konfliktusok kihordásának és eszmei végigharcolásának *eszköze,* s amelynek az a *funkciója,* hogy „tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát".[62] Mivel az ideológia mint gondolati építmény elválaszthatatlan a társadalmi konfliktusoktól, a praxis mindenkori alternatíváitól („mi a teendő?"), funkcionális jellegű fogalom, amit messzemenően figyelembe kell venni igazságtartalmának vizsgálatánál. „Va-

lamely nézet helyes vagy hamis volta azonban nem teszi ezt a nézetet ideológiává. Önmagában véve sem valamely helyes vagy hamis egyedi nézet, sem pedig valamely helyes vagy hamis tudományos hipotézis, elmélet stb. nem ideológia: csak azzá válhat... Akkor következik ez be, ha már kisebb vagy nagyobb, sorsdöntő vagy epizodikus társadalmi konfliktusok végigharcolásának elméleti vagy gyakorlati eszközévé lett."[63] Egyenesen következik ebből, hogy a harmincas évek ideológusának nézeteit, tudományos elméletét sohasem önmagukban, hanem mindig társadalmi funkciójukban, ténylegesen *ideológiaként*, a kor konfliktusai végigharcolásának elméleti eszközeként fogjuk megítélni.

Lukács moszkvai (és berlini) munkásságának időszaka nemcsak véres világtörténelmi küzdelmek színtere, hanem ellenségesen szembenálló, egymást bíráló ideológiák harcának kora is. Nem érhetjük be már csupán ezért sem az ideológia általános fogalmával, amely kevéssé tisztázza másik, *pejoratív* jelentését. Egyelőre azonban itt is a legfontosabb – funkcionális – elhatárolást kell megtennünk: az ideológia negatív értelme nem azonos a hamis tudattal. Amikor *ideologikus* tudatról fogunk beszélni, akkor minden esetben meghatározott eszmék, gondolatok *negatív társadalmi működéséről* lesz szó, függetlenül attól, hogy ezek önmagukban véve tudományosan, ismeretelméletileg igazak vagy tévesek. Az ideológiák működésében ugyanis az a döntő, hogy egy társadalmi réteg, osztály, párt, mozgalom ezeket alkalmas eszköznek látja-e (és miért) „társadalmi konfliktusainak, és természetesen a bensőségesen személyes szférába is lenyúló kollízióinak a végigharcolására".[64] Ideológia és ideologikus képzetek, elméletek stb. megkülönböztetését rendkívül jelentősnek tartjuk. Az „ideologikus" fogalmát Marx és Engels értelmezését követve használjuk, akik az igazi szocialisták nézeteit bírálva megjegyezték: „Ez az igazi tulajdonról szóló elmélet az eddigi *valóságos* magántulajdont csak látszatként fogja fel, ellenben az ebből a valóságos tulajdonból elvonatkoztatott képzetet e látszat *igazsága-* és *valóságaként*, tehát keresztül-kasul *ideologikus*. Csak világosabban és határozottabban mondja ki a kispolgárok képzeteit, akiknek jótékony törekvései és jámbor óhajai ugyancsak a tulajdonnélküliség megszüntetésére futnak ki."[65]

Az ideológia pejoratív jelentését (ideologikus) tehát sohasem tévesztjük össze egy ismeretelméleti kritikával. Ez módszertanilag feltétlenül korlátozza a „kinek van igaza?" nézőpontot. Korlátozza, de nem az értékmentesség, a pragmatizmus vagy a relativizmus jegyében.

Lukács – ideológus. Moszkvai alkotói korszakában létrehozott teljesítményének történeti-szisztematikus megítélésekor útmutatónak tekintjük, hogy „az ideológia történelmi funkciójának és jelentőségének kritériuma nem tartalmának tárgyi-tudományos helyességében, nem abban rejlik, hogy híven tükrözi-e vissza a valóságot",[66] hanem abban, hogy miként és milyen irányban befolyásolja azokat a tendenciákat, amelyeket a belső ellentmondásoktól feszített társadalmi fejlődés, az osztályok nemzetközi harca világtörténelmileg napirendre tűzött. Az ideológiának az objektív igazsággal szembeni „ontológiai semlegességéből" nyilvánvalóan nem következik, hogy tudományos helyessége gátat szabna *ideológiai* érvényesülése erejének. Mégsem oszthatjuk ugyanakkor az „igazának erejével hat" naiv, egyben felettébb veszélyes aufklérizmus illuzórikus álláspontját. Igazság és (pozitív) hatás, téveszme és (negatív) hatás kapcsolata – akármilyen irányból nézzük e kapcsolatot – a társadalom történetében nem automatikus.

De nem visz-e mindez egyenesen vissza a politikához, ahhoz az egyszerűsítéshez, hogy az ideológus szerepét végül mégiscsak szimpla politikai tevékenységként értelmezzük? Nem feledkeztünk-e meg közben a Filozófusról, a Tudósról? Arról, hogy Lukács Moszkvában töltött éveit *„tudományosan* jó idő"-nek s ezért „új korszaknak" nevezte?

Metodológiailag ezúttal sem lenne elegendő, ha megnyugtatásul pusztán arra a közismert tényre hivatkoznánk, hogy Marx a filozófiát az ideológiai formák közé sorolta. Szocializmus és marxista filozófia elvileg – kritikai – szövetségben áll a tudományokkal, azok helyes módszereivel. A filo-

zófia egyetemességre tör. De a filozófiai tudás aligha öncél. „Minden filozófusnak, aki ezt a nevet nem pusztán szűken vett akadémiai értelemben, hanem valóban megérdemli, arra irányul a gondolkodása, hogy döntően beleszóljon kora sorsdöntő konfliktusaiba, kidolgozza végigharcolásának elveit, és ezzel magának ennek a harcnak határozottabb irányt adjon. ... Ezzel természetesen korántsem akarjuk a nagy filozófusokat politikai aktivistákká változtatni, noha természetesen sokkal mélyebben és tartalmi szempontból döntőbben gyökeredznek koruk nagy kérdéseiben, mint ezt az akadémiai tankönyvek mutatják."[67]

Lukács természetesen a fenti értelemben Filozófus. Valóban tudós. Ám éppen *ezért* nem szaktudós, szakfilozófus, nem akadémiai típusú esztéta vagy irodalomteoretikus. S mivel gondolkodásában a harmincas és negyvenes évek során a legabsztraktabb, tisztán elméleti kérdésekben is arra törekedett, hogy irányadóan beleszóljon e korszak társadalmi harcaiba, határozottan elhárítjuk azt a lehetőséget, hogy mondjuk mint Goethe- és Hegel-specialistát szembesítsük egy elvont minuciózus igazságkatalógussal, egy eszményileg teljes Goethe- vagy Hegel-tudománnyal. Célunk mindenütt tudományosan helyesen, esetleg kevésbé helyesen megalapozott filozófiai és esztétikai elméletének mint ideológiának a történeti vizsgálata; annak az elméletnek a *kritikai* értékelése, melyben megkísérelte kidolgozni a kor nagy konfliktusai végigharcolásának elveit. Kritikai, mert ezek az elvek szükségszerűen tartalmaztak ideologikus elemeket is. Nem célunk azonban Lukácsot ott, ahol „csak ideológus", akkor, amikor „csak" filozófus, politikai aktivistává változtatni.

A moszkvai tudós örökségének történeti-kritikai s egyben szisztematikus feldolgozása tehát számunkra elképzelhetetlen *tárgyi, tematikus* alapokon. Gazdagsága, sokrétűsége önmagában nem lenne akadály. Módszertanilag kizárt. Az ideológia „ontológiai semlegessége" mellett van még egy, legalább enynyire döntő kritérium, amelyet figyelembe kell vennünk, mert más oldalról is megvilágítja az ideológus (filozófus) és a po-

litikus szerepének különbségét és összefüggését. E kritérium lényege, hogy a filozófia *alapfunkciója:* válaszolni a válságokra. A válasz, amely persze lehet hamis és retrográd, nem megoldás vagy annak konkrét receptje. A válság „valóságos-társadalmi megoldása csak a lehetőség mozgásterét teremtheti meg ahhoz, amit az emberiség ezen az új talajon önmagából alkotni tud. És ha az, amit a filozófia mond ki, a maga részéről szintén csak lehetőség; akkor – ha igazi a filozófia – az a jelentősége, hogy az emberi nem valamely konkrét fejlődési fokának lehetőségeit konkrétan és dinamikusan (a jövőbe mutatóan) fejezze ki."[68] A hangsúlyt ezúttal a válságokból kinövő fejlődési lehetőségek kimondásának *konkrétságára* tesszük. A konkrétság közelebbi - konkrétabb - jelentése ugyanis itt a legfontosabb. A politika mindig konkrét *megoldást, gyakorlati* választ keres a konfliktusokra és a válságokra. Ez lényegbevágóan megkülönbözteti a filozófiától mint „tiszta" ideológiai formától.

Filozófia és politikai ideológia a válságra adott válaszok konkrétságának merőben eltérő fokain állnak. Eltüntetni ezt a különbséget legalább annyira helytelen, mint a végigvívott társadalmi konfliktusokat vulgárisan csupán az éppen aktuális napi politikai harcokra redukálni. A marxista ideológia funkcionális meghatározottsága, a kommunista mozgalomba ágyazottsága ugyanakkor *lehetővé teszi,* hogy különösen kiélezett világtörténelmi válsághelyzetekben rendkívül *közel kerüljenek* egymáshoz az ideológia „tiszta" és politikai formái. E lehetőség azonban *nem szükségszerűen* jár együtt azzal, hogy a marxizmus filozófiája negatív értelemben ideologikussá degradálódjon. Ez attól függ, hogy a párt, a mozgalom milyen (mennyire konkrét) eszközt lát benne a társadalmi-történelmi kollíziók tudatosítására, hogyan működteti a „mi a teendő?" eldöntésében (vagy a döntés igazolásában), s milyen irányban akarja és tudja maga az ideológia (filozófia, esztétika) befolyásolni a válságok megoldására keresett gyakorlati választ.

Lukács, az ideológus, Moszkvában és Berlinben különösen kiélezett világtörténelmi válsághelyzetben élt. Az *egy országban épülő szocializmus és a fasizmus* korában. 1930–1945: zakla-

tott és veszélyes tizenöt év. Tagolja a világválság, a weimari köztársaság haldoklása, a német baloldali-forradalmi erők és a nemzetiszocialisták összecsapása, Hitler hatalomra jutása, a Népfront születése és a Komintern feloszlása, a szocializmus stabilizálódása-kiépülése a Szovjetunióban és a törvénysértő perek, a spanyol polgárháború, a nácik világháborús hódítása és a fasiszta német hadsereg veresége. Lukács nem egy ezoterikus elmélet elefántcsonttornyába zárkózva élte át ezt az időszakot. Harcait végigharcolta. És túlélte. Valójában mégsem ezért volt szerencsés. Minden fenyegetettség, viszonylagos veszteség, korlátozottság ellenére ezek az évek Lukács számára egy rendkívül gazdag és termékeny tudományos munka lehetőségét kínálták. Kínzó kérdéseket és súlyos feladatokat adott neki a kor, de ezeket belső indíttatásból tudta vállalni. És válaszai mindvégig a korszak mozgalma és tudata változásainak koordinátarendszerében helyezkednek el.

Lukács marxista fejlődése abban az ellentmondásos történelmi korszakban bontakozik ki, amelyben győztes és bukott proletárforradalmak után először válik igazán lehetségessé, hogy a filozófia s különösen az esztétika a kommunista tudat „tisztán" elméleti-ideológiai formájaként jelenjen meg. Eredeti, *marxi* értelemben beszélünk itt kommunista tudatról. Létrehozásához „az emberek tömeges megváltozása szükséges, ami csakis gyakorlati mozgalomban, *forradalomban* mehet végbe". S a marxizmus nem egyszerűen azáltal marad meg a reális történelmi talajon, hogy az eszmealakulatokat a társadalom anyagi gyakorlatából eredezteti, hanem azáltal, hogy megmutatja: a forradalom a hajtóereje a történelemnek, „a filozófia és az egyéb elmélet történetének is".[69] A forradalmi mozgalom a bölcsője tehát a kommunista tudatnak, valamint elméleti formáinak.

A régi uralkodó osztályokon belül kialakult a szellemi és az anyagi munka megosztása. Az uralkodó gondolatok termelőit, szemben azokkal, akik e gondolatokhoz csak passzív és receptív módon viszonyulnak, Marx és Engels úgy jellemzik, mint aktív konceptív ideológusokat, „akik az osztály ön-

magáról táplált illúziójának kialakítását teszik fő megélhetési águkká".[70] Vajon ugyanez a munka és funkció hárul a proletariátus gondolkodóira? A marxizmus klasszikusai szerint ennek pontosan az ellenkezője: az ideologikus látszatok, az illúziók *kritikája*, a kommunista tudatot gyengítő *frázisok* bírálata. Marx és Engels az igazi szocialista frázisfaragók kritikájára gondoltak elsősorban, amikor megjegyezték: „Ha tehát a proletárok elméleti képviselői valamit el akarnak végezni irodalmi tevékenységükkel, mindenekelőtt szorgalmazniok kell minden frázis eltávolítását..."[71]

Lukács az egy országban épülő szocializmus és a fasizmus válságkorának kommunista ideológusa. A korszak nagy, sorsdöntő kollízióinak végigharcolása lenyúlik életének bensőségesen személyes szférájába. Tanulmányunk mégsem életrajz, bár magától értetődően figyelembe vesz minden rendelkezésre álló biográfiai tényt és eseményt. A legfőbb hangsúlyt azonban mindenkor Lukács irodalmi tevékenységére, *műveinek életrajzára*, ideológiájának genezisére tesszük. Módszertanilag ez nemcsak szükségszerű, de lehetséges is. Lehetséges, mert az ideológia „tartalma (és sok esetben formája is) megőrzi magában genezisének kitörölhetetlen jegyeit. A társadalmi konfliktusok folyamatában betöltött – lehetséges funkcióiktól függ, hogy ezek a jegyek esetleg az észrevehetetlenségig elhalványulnak-e vagy szembeszökően kirajzolódnak."[72] Ha a harmincas éveik lukácsi elméletének genezisét, léttörvényeit és ellentmondásait a kommunista mozgalom gyakorlatában értelmezzük és értékeljük, sem elvileg, sem metodológiailag nem külsőleges, tőle idegen, afilozofikus politikai mércét alkalmazunk. Lukács *teoretikus azonosulása* a mozgalommal több mint biográfiai adalék.

De objektív alternatíva-e általában és egyáltalán a *mozgalom* a filozófiai-esztétikai gondolkodás számára? Vajon valóban, szükségszerűen a mozgalom a helyes alternatíva? Csak egy rövid kitérő segítségével válaszolhatunk ezekre a kérdésekre, melyek eldöntésekor az a legalapvetőbb, hogy a teoretikus azonosulás szándéka mennyiben találkozik az emberiség

objektív társadalmi fejlődésében, s ennek nyomán (a marxizmussal) a filozófia történelmi sorsában bekövetkező szükségszerű változással.

A tőke gazdasági uralmának diadalútjával, a forradalomban győztes polgárság politikai berendezkedésével, a modern munkásosztály létrejöttével végsőkig általánosodott, egymással idegenül szemben álló antinomikus ellentétekre hasadt az emberiség fejlődésének összes alapvető társadalmi meghatározottsága. A klasszikus német filozófia és költészet enciklopédikus összefoglalása ezeknek az ellentmondásoknak. A hegeli rendszer filozófiai kategóriái a polgári társadalom létmeghatározásai; Goethe költészete a végletes, drámai feszültségükben is dialektikusan egymáshoz tartozó antagonizmusok megjelenítése. Az emberi lét, az egyén és a nem tragikus ellentmondásainak dialektikus egysége nemcsak a hegeli azonosságfilozófia, de egyben a haladásba vetett humanista hit alapja. Hegel és Goethe, mint ezt Lukács a harmincas években írt számos munkájában Marx és Engels nyomán kifejtette, bár nem apologetikusan, mégis a polgári világ keretein belül akarta feloldani-megbékíteni ezeket az ellentmondásokat.

Ezen a horizonton a filozófiai gondolkodás történetében először az utópikus szocializmus tör át, amelyben világosan tudatosul, hogy a kapitalista rend iszonyú antagonizmusait lehetetlen kiküszöbölni a jelenben, a fennálló áru- és pénzviszonyok között. E döntő világnézeti változás során ugyanakkor áthidalhatatlan messzeségbe kerülnek egymástól az eddigi történelem helyesen felismert folyamatai, mozgástörvényei és a megálmodott szocialista jövő. Mivel az ellentmondások feloldásának legfontosabb elvei az utópikus szocialistáknál a kapitalizmus gyűlöletéből, mélyreható kritikájából következnek, „fantasztikus" formájuk (Lenin) dacára sem puszta álmodozások. A haladáshit alapja náluk már a *nem-kapitalista* jövőbe vetett remény. Ami hiányzik, az a tőkés világ humanista megvetését és a szocializmus ábrándját összekötő kapocs: a proletármozgalom. Az ellentmondások és gyakorlati-elméleti feloldásuk között nincs közvetítés.

A polgári világállapot meghaladását, az emberi önelidegenülés pozitív felszámolását, az emberi lényegnek a társadalmi ember számára történő valóságos elsajátítását nevezte Marx kommunizmusnak. Folyamatnak, amelyben a valóságos mozgalom közvetítésével feloldódnak a történelem univerzálissá vált ellentmondásai: „ez az ember és természet, ember és ember közti ellentmondásos harc *igazi* feloldása, az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és önigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye és magát e megoldásnak tudja."[73] A „kommunizmus gondolkodó tudata" az ember emancipációja, külsővé-idegenné vált lényegi meghatározottságainak visszavétele során ragadja meg fogalmilag magát ezt a feloldást, a kommunizmus empirikus létrejövését.

E kényszerűen elnagyolt gondolatsorból kiolvasható a legfontosabb: a „nyers" kommunizmusban, a szocialista forradalom győzelmével kezdődő világtörténelmi korszakban szükségképpen megváltozik a Filozófia és Esztétika társadalmi értelme és jelentése. S az is kiderül, hogy a mozgalom *tényleges alternatíva* a marxisták, a szocializmus elméleti képviselői, filozófiai-esztétikai „gondolkodó tudata" számára. Függetlenül attól, hogy ez hogyan, milyen mértékben és formában tudatosul. Elvileg csak ezzel a közvetítéssel lehet fogalmilag-teoretikusan is helyesen megragadni és a praxisban szolgálni az ellentmondások harcának igazi feloldását.

Lukács elméleti azonosulása a mozgalommal – felfedező út. Hosszú, megszenvedett rátalálás. Rátalálás egyben a Marx utáni filozófia történetében objektíve létrejött, minőségileg új alternatívára.

Vázlatunk nemcsak elnagyolt, de nem érzékelteti a „rátalálás" problematikusságát. Fontos pontokon ezért további, valamivel részletesebb kifejtésre szorul. Különben homályban maradnának Lukács kommunista ideológiájának belső feszültségei, ezek elvi-történeti okai.

Marx kommunizmus-elmélete már számos, lényegbevágó helyen és egyértelműen utal arra, hogy a „mai állapot", a pol-

gári társadalom megszüntetése világtörténelmileg *egyetemesen* megvalósuló, bonyolult, a múltba való visszaesés lehetőségeit is magában rejtő, több szakaszból álló, egyenlőtlen folyamat. A kommunizmus korai, „nyers" fázisa még nem „a saját alapján kifejlődött" társadalom, hanem olyan átmeneti forma, amely magán viseli a régi rend anyajegyeit. Ezt a kezdeti korszakot Marx és – nyomában – Lenin politikai természetűnek, félig-meddig kapitalizmusnak tekintette, amelyben a proletariátus kivívott hatalmával, diktatúrájával együtt – mint árutermelő társadalomban – fennmaradnak az állam és a jog, a munka és az elosztás polgári jellegzetességei. Ezen a fokon megkezdődik, de csak megkezdődik az ellentmondások feloldása, ami ugyancsak egyenlőtlen, és visszaesésekkel terhes. Lét és lényeg, tárgyiasulás és önigazolás, szabadság és szükségszerűség, egyén és nem igazi egysége nem jöhet létre egy csapásra. Az elidegenülés pozitív megszüntetése kezdetben csupán alapjainak negációját jelenti, a tőkés kizsákmányolás felszámolását, egy „nemklasszikus" politikai forradalomban végbemenő lokális, negatív megszüntetést. Tagadás ez abban az értelemben is, hogy megindul egy változó kimenetelű politikai harc a nyers kommunizmus demokratikus és despotikus formái (Marx) között. (Elegendő talán Lenin bürokrácia-kritikájára emlékeztetni.)

Még egy problematikus pontot kell röviden érintenünk. A német ideológia filozófus-iparosait bírálva Marx mindenekelőtt a gyakorlati materialista nézőpontját érvényesíti. A kommunizmus – állítja – a társadalmi realitás mozgásában megnyilvánuló erő. A létben gyökerezik: „...szemünkben nem *állapot,* amelyet létre kell hozni, nem *eszmény,* amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a *valóságos* mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti."[74] Ebben a marxi kontrapunktban nemcsak az ifjúhegeliánus filozófia kritikája visszhangzik, de kicsendül belőle mindenfajta voluntarizmus elvetése. Aligha disszonáns ezekkel a lényeges hangsúlyokkal, ha ezúttal egy talán még rejtettebb motívumot emelünk ki: Marx a *valóságos* és nem egyszerűen

a létező mozgalomról beszél. Hegel óta eléggé ismert, hogy ez óriási különbség. Nem minden valóságos, ami fennáll, ami létezik. Hatalmas történelmi vívmányok és tragikus történelmi kudarcok sora igazolja a „valóságos" hegeli kritériumainak – szükségszerűség és ésszerűség életigazságát. A valóságosság attribútuma a mozgalomban eszerint csak azt illeti meg, ami szükségszerű, s ebből adódóan végső soron ésszerű. Aminek a fejlődés folyamán megszűnik az ésszerűsége, az lehet, hogy létezik, de nem valóságos.

Mindebből nagyon általánosan az következik, hogy csak a *valóságos* mozgalom közvetítésével nyílik igazán tág tér a történelem rejtélyének, ellentmondásainak helyes fogalmi megismerésére. És következik ebből különösen az, hogy minden részletében gondosan meg kell vizsgálnunk, vajon a politikai természetű szocializmus egyenlőtlen fejlődésének egyes válságos szakaszaiban Lukács teoretikus azonosulása a mozgalommal mennyiben jelentett azonosulást annak valóságos vagy nem valóságos attribútumaival; hol és milyen mértékben tévesztette meg esetleg mint ideológust a valóságosnak látszó létező, s mikor tudatosította zseniálisan, hogy az, ami fennáll, már elvesztette szükségszerűségét és ésszerűségét? Egy elmaradott országban győzött szocialista forradalom utáni világtörténelmi korszakban, az átmenet tulajdonképpeni kezdeteinél éppen ezekben az útvesztőkben rejlik a marxista gondolkodás kockázata. A tét súlyos: az emberek tömeges megváltozásának, a társadalom új megalapozásának szellemi előmozdítása, az ideologikus látszatok és illúziók, a frázisok megalkuvás nélküli kritikája vagy egy olyan konceptív ideológia kidolgozása, amely (akár szándéka ellenére) erősíti a látszatokat és az illúziókat.

A tét súlya a harmincas és a negyvenes évek kommunista mozgalmában, válságterhes időszakában élő ideológusra nehezedik. Kora, teoretikus azonosulása meghatározza filozófiai lehetőségeit. Ám az ideológus szuverén szubjektum: maga választ. Cselekedeteinek, megszólalásának vagy hallgatásának hatóereje, érvényessége a status quóhoz való viszonyától függ.

Attól, mire és hogyan mond igent, mire nemet. Hogy a történelmi-társadalmi konfliktusok végigharcolása során adott válaszai a fennálló fenntartását vagy a valóság kritikáját, megváltoztatását célozzák. Lukácsnak, mint „minden gondolkodó embernek az akkori világtörténelmi helyzetből kellett kiindulnia: a kor képe pedig Hitler előretörését mutatta..." „Én a magam részéről mindvégig világosan láttam – írja 1957-ben –, hogy az e helyzetből adódó döntéseknek mindent, de mindent – legyen az számomra személyesen a legdrágább akár, legyen az saját életművem – feltétel nélkül alá kell rendelni."[75] A korfeladatként tudatosított antifasizmus önmagában, szubjektíve még lehetővé tette volna, hogy hasonló típusú kritikai szellemet kövessen, mint Horkheimer vagy Adorno, Marcuse vagy Korsch, esetleg mint Ernst Bloch, történjen az bár összehasonlíthatatlanul egyéni léptékkel. A kor képéhez azonban Lukácsnál hozzátartozik a *fennálló szocializmus* éppígyléte: „tevékenységem e szakaszára nézve világtörténelmileg mindennek a középpontjában az egyetlen szocialista állam létérdekeiért s ezáltal a szocializmus létérdekeiért vívott harc állott, természetes, hogy minden döntésemet, az életművemmel kapcsolatosakat is, az ebből következő döntéseknek rendeltem alá."[76]

Antifasizmus és szocializmus tehát Lukácsnál azonosság. Ebben az egységben azonban a hátrapillantó lukácsi tekintet olyan ellentmondást fedez fel, amely a korszak szocializmusának ellentmondásosságára vezethető vissza: lehetetlennek bizonyult egyidejűleg mind a negatív ideológiai tendenciák előtti kapituláció, mind a nyílt kritikai oppozíció. „Ezért arra kényszerültem, hogy egyfajta partizánharcot folytassak saját tudományos eszméimért, vagyis hogy néhány alkalmas Sztálin-idézettel műveim megjelenését lehetővé tegyem, és ezekben fejthessem ki aztán eltérő nézeteimet a szükséges elővigyázatossággal és mégis olyan nyíltan, amennyire azt a mindenkori történelmi erőtér megengedte. Ez természetesen néha *hallgatást* parancsolt."[77]

Vajon feloldható-e ily módon az azonosulás ellentmondásossága? Nemcsak arra nincs okunk, hogy kétségbe vonjuk

Lukács *szubjektíve* vitt – legendateremtő – „partizánharcának" tényét, de szándékának aligha vitatható konkrét filológiai bizonyítékait is, adandó alkalommal, fel tudjuk sorolni. 1930 és 1945 között valóban többször idézte Sztálint. Nemegyszer mint Lenin „nagy tanítványát". Sztálin neve, néhány kijelentése publicisztikájának tényleg főként taktikai szintjén szerepel, ám még ez sem minősíthető egyszerűen „partizán" fogásnak vagy, megfordítva, a dogmatizmus biztos szimptómájának. A probléma ennél jóval összetettebb. A Lenin-Sztálin kontinuitás (amely maga is az ellenzék, a Trockij és Buharin elleni politikai harc eredménye) a harmincas években *már létezett* a mozgalomban, s a proletárforradalom folytatását jelentette, a szocializmust imperialista környezetben egyedül építő országot szimbolizálta. E világtörténelmi folyamat *szimbolikus* tudatában *szubjektíve* osztozott Lukács is. Osztozott benne bizonyos mértékben még akkor is, amikor 1935 után, különösen a koncepciós perek idején megrendült a hite a sztálini politikai gyakorlat *valóságosságában*, szükségszerűségében és ésszerűségében. Eszmetörténetileg ugyanakkor meghatározó fontosságú tény, hogy a lukácsi filozófiába és esztétikába a *sztálinizmus fogalmilag* nem épült és *objektíve* nem épülhetett be. Ezért sem döntő a citátumok gyakorisága. Még felszínes vizsgálat nyomán is vitathatatlan a következtetés: a moszkvai tudós ideológiájának létrejötte a marxi és lenini filozófia sajátos feldolgozásának, fogalmi újraelsajátításának (Marx történetfilozófiája, Lenin visszatükrözés-elmélete) folyamata. Magától értetődően azokon a pontokon is, ahol egyáltalán nem idéz a klasszikusok műveiből. Ilyen típusú és szintű „alkalmazásról" Sztálin esetében szó sem lehetett. Lukácsnál Sztálin nem „a korszak Leninje".

Történelmi mértékkel mérve mindaz, amit Lukács saját „partizánharcán" ért, csupán a *felszín*. Jelenség, amely megtévesztő. Tettének hamis tudata. Harcának mélyét fedi el. Ezért nem korszak-meghatározó.

Mit nevezünk történelmi mértéknek? Azt, amit Hegel az ember belső világa és tettei egységének tekint, s ami Lukács

„partizánsága" megítélésének esetében is általában helytálló: „gyakran különbséget tesznek aközött, ami az ember belsőleg, és tettei között. A történelemben ez nem igaz; az ember tetteinek sora maga az ember... Egyes esetekben előfordulhat ugyan, hogy az ember álcázza magát; de ez egészen részleges jelenség. Az igazság az, hogy a külső nem különbözik a belsőtől."[78]

Ha Lukács tényleges filozófiai tettét nézzük, akkor egyfelől megállapíthatjuk, hogy a moszkvai tudós megkísérelte kora világtörténelmi sorskérdéseit példátlan teljességgel megválaszolni. Jelentős ideológusként korának minden konfliktusát a mozgalom közvetítésével hordta ki. A marxista filozófia lukácsi alternatíváját másfelől az döntötte el, hogy lehetséges volt-e egyáltalán az ésszerűség, a totalitás, a dialektika, lehetséges volt-e objektum és szubjektum, egyén és közösség egységének *pozitív* fenntartása a jelenben, a kritikai szellem feladása nélkül. Mert Lukács ezt vállalta, ezt választotta. És *cselekvő elhallgatása* választásának nem ára, hanem bére volt.

A lukácsi szerepváltás tartalmi összefüggéseit eddig elsősorban a történelmi idő tükrében elemeztük. Az ideológus szerepének *térbeli* szerkezetéről, szintjeiről még kevés szó esett. Pedig a filozófiai dialógus a válsághelyzetekkel, a teoretikus azonosulás a mozgalommal, az egy országban létező szocializmus és az antifasiszta harc konfliktusainak tudatosítása nagyon is tagolt (történelmi) térben, eltérő alakzatokban és szinteken játszódik le. A moszkvai írások genezisének – időtől nem függetleníthető – szerkezeti sajátosságait elvi-módszertani jelentőségükön túlmenően azért is jeleznünk kell, mert ezeket szintén figyelembe vettük tanulmányunk felépítése során.

Nézzük először a művek szintjének kérdését. Látszólag ez a forma, műfaji alakzatok, a „hic", az „alkalom" problémája. Hiszen a harmincas és a negyvenes évek munkáinak zöme publicisztika. Mozgalmi irodalom, „mozgó" esztétika. Ez a kötetekre rúgó irodalom hallatlanul széles műfajskálán helyezkedik el: könyvrecenziók, jubileumi megemlékezések, aktuális vitacikkek, bevezetők, előszók, lexikoncikkek, polémiák hevében született hozzászólások, hosszabb-rövidebb tanul-

mányok, monografikus igényű cikksorozatok. Alkalmi írások. Az „alkalom" éppúgy lehet közvetlen, politikailag konkrét, mint közvetettebb, tudományos aktualitás. Védekezés vagy támadás. Az egyes művek keletkezési körülményei, megrendelésük és megírásuk, többszöri, német, orosz, magyar nyelvű megjelentetésük története természetesen közömbös a tartalom, valamint az érték szempontjából. De aligha közömbös funkciójuk, ideológiai hatékonyságuk szempontjából. A genezis kitörölhetetlen, elhalványuló vagy szembeszökően kirajzolódó jegyeinek feltárásában – a *mikor* mellett – ezért nem mellékes például az sem, hogy egy-egy írás *hol* jelent (jelenhetett) meg. Két fő publikációs fóruma, az emigrációs *Internationale Literatur* és a „hazai" *Lityeraturnij Krityik* között Lukács tudatosan árnyalva érzékelteti a súlyozott különbséget. „Miután Hitler magához ragadta a hatalmat, visszatértem a Szovjetunióba, és munkatársa lettem az Internationale Literaturnak és – *pontosabban: mindenekelőtt* – az orosz nyelvű *Lityeraturnij Krityiknek.*"[79]

Lukács tisztában volt a korabeli publicisztika jelentőségével. Egyik visszaemlékezésében arról beszél, mennyire fontos lenne a harmincas évek magyar baloldali, kommunista sajtójának helyes értékelése. Fő szempontként azt említi, hogy csak ott és akkor születtek kiemelkedő publicisztikai teljesítmények, ahol a pártjelleg mentes maradt a szűkös szektarianizmustól, amikor a kommunista pártirodalom beilleszkedett a baloldali mozgalom egészébe, s a kommunista eszmék az emberiséget egyetemlegesen érdeklő kérdésekként fogalmazódtak meg.

Pártjelleg és egyetemesség. Mértékadó kritériumok ezek nemcsak az egész korabeli kommunista publicisztika karakterének, színvonalának megítéléséhez, de a lukácsi „mozgalmi" irodalom belső szintjeinek megkülönböztetéséhez is. Lukács publicisztikájában sajátosan kapcsolódik össze taktika és elmélet. Tévedés lenne azonban a két szint viszonyát valamiféle értékhierarchiaként felfogni. Megkülönböztetésük egyáltalán nem azt sugallja, hogy Lukács egyes cikkeit most már minden további nélkül besorolhatjuk a taktika, másokat pedig

a tudományos elmélet rovatába, vagy esetleg ezeknek a szinteknek az összefüggését az egyértelmű megfeleltetés deduktív viszonyára egyszerűsíthetjük. Ez utóbbi még a kiélezett válsághelyzetekben sem lenne helyes, amikor közel kerülhetnek egymáshoz az ideológia politikai és „tiszta" formái.

A taktika természeténél fogva szorosabban kötődik a mindennapi politikai harchoz, a párt politikájának gyakorlati megvalósításához, módszereihez, eszközeihez és jelszavaihoz. A taktika követése az ideológus számára egyaránt kínál pozitív és negatív lehetőségeket, attól függően, hogy a párt gyakorlati tevékenységét mennyiben illeti meg a valóságosság attribútuma, hogy mennyiben helyesek, szükségszerűek és ésszerűek azok az elméletileg is kidolgozott egyetemes célok, amelyek eszközeként a taktika közvetíti a valóság megváltoztatását. „A párt... lenyúl a gyakorlati élet összes prózai kérdéseihez, bennük keresve azt a láncszemet, amelynek megragadása a nemzeti, a világtörténelmi célkitűzést a napi életben tényleges mozgásba hozza."[80] De nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy a harmincas években milyen végzetesen tragikus következményekkel járt például az állandóan élesedő osztályharc elmélete, amely a gyakorlati politikai életben éppen a párt sorain belül meghúzódó osztályellenség megsemmisítésének taktikájában találta meg a döntő láncszemet.

A kommunista ideológus pozitív lehetőségei ugyanakkor nem csupán a párt taktikájának, a mozgalom konkrét célkitűzéseinek objektív helyességén (valóságosságán) múlnak, hanem azon is, hogy maga a gondolkodó képes-e tudatosítani, elméleti formába foglalni a taktikában rejlő ellentmondásos tendenciák valóságos elemeit, meglelni azokat a világtörténelmileg adekvát célokat, amelyek filozófiailag-esztétikailag is közvetíthetik a valóság ellentmondásainak apológiától és illúzióktól mentes fogalmi feltárását. Lényegében erre a lehetőségre utal az, amit Lukács a pártköltő hűségéről mond, de ami többszörösen igaz a kommunista gondolkodóra: „a közéleti ember hűsége: mély világnézeti kapcsolat valamely történelmileg adott irányzathoz, s hűség akkor is, ha egy pillanatnyi kérdésben nem is áll fenn teljes egyetértés."[81]

A „mozgó" esztétika taktikai és elméleti szintjeinek összefüggése a párt politikai magatartásával annál is bonyolultabb, mivel a téves vagy a gyakorlat próbáján tévesnek bizonyuló politikai-taktikai jelszavak követése önmagában még nem feltétlenül zárja ki, hogy a művészetelméletben valóságos célok, helyes egyetemes összefüggések tudatosuljanak; s az elméleti tévedésekből sem adódik végzetszerűen a gyakorlati művészetpolitika elhibázottsága.

Taktika és elmélet, pártjelleg és egyetemesség sajátos, olykor bonyolultan ellentmondásos viszonyban vannak a korszak lukácsi publicisztikájában. A kérdés módszertani alapjaira azért kellett külön is kitérni, mert itt is „arról a tárgyi dilemmáról van szó, hogy vajon a tudomány, a filozófia fel tudja-e már objektíve fogni a fejlődési tendenciák állását; amiből azután objektíve, tudományos módszerekkel levezethető a stratégia és a taktika a konfliktus-sorok és egyes konfliktusok végigharcolása folyamán, vagy pedig a taktikai döntésé az objektív elsőbbség, amelyhez azután propagandisztikusan felerősítő segédkonstrukcióként hozzácsatolható a stratégia és az általános elmélet. Ez a dilemma, fogalmilag tiszta és egyértelmű megszövegezésben történelmileg azt az ellentétet fejezi ki, ahogyan Lenin (Marx és Engels szellemében), illetve Sztálin alkalmazta elméletileg és gyakorlatilag a marxizmust."[82]

Lukács a Lenin utáni korszakban alkalmazta a marxizmus–leninizmust. Hogyan? Milyen szellemben? A kérdésre csak munkánk egésze válaszolhat. Most csak megismételjük: nem sztálinistaként. És nem partizánként. Az alkalmazás *helyét* azonban nagy vonalakban már itt szükséges kijelölnünk. Sajátosan kettős szerkezete miatt Marx és Lenin gondolatainak újszerű felhasználása, alkotó szellemű érvényesítése a korproblémák tudatosításában, aktuális elméleti dilemmák megválaszolásakor Lukácsnál *egységes* folyamat. Tudatos törekvés. Ideológiai szándék, és olyan teoretikus kísérlet, amely-

nek – a látszat ellenére alig kedvezett a kor. A kettősség ezen az egységen *belül*, bizonyos relatív hangsúlykülönbségekben jelentkezik: *történeti* (filozófiai, ideológiai, művészeti, esztétikai) folyamatok elemzése során Lukács főként Marx műveihez, történetfilozófiájához fordul, míg *ugyenezen* kérdések *fogalmi-ismeretelméleti* oldalának vizsgálatakor elsősorban Lenin munkásságára támaszkodik. Ez a durván körvonalazott *viszonylagos* „munkamegosztás" (amely többek között összefügg a történelmi és a dialektikus materializmus viszonyának – akár öntudatlan – egykori értelmezésével is) Lukács írásainak szintjeiként, időben és (vita-) helyzetenként változó. Változó gyakorta egyszerűen és konkrétan azért, mert az ideológus harcai a harmincas-negyvenes években mindig *két*, szovjet és német, hazai és nemzetközi (a magyar ennek alárendelt!) *színtéren* zajlanak. Így számunkra egy lenini gondolat sajátosan *helyi* alkalmazásának példája a döntő Lukács alábbi megjegyzésében: „a harmincas éveket az az ideológiai partizánharc tölti ki, amelyet részben orosz vonalon mint a *Lityeraturnij Krityik* kollektívájának tagja, részben nemzetközi síkon, főleg a német nyelvű antifasiszta irodalmi folyóiratokban folytattam. A lenini és a sztálini kultúra- és irodalomfelfogás ellentéte itt már döntő szerepet játszik... e fejlődési szakasz legvégén (1940-ben) *Néptribun vagy bürokrata* c. cikkemben, amilyen nyíltan az akkor lehetséges volt, felvetettem és elemeztem ezt a problémát is. Lenin *Mit tegyünk?* c. művének egyik fő gondolatát – a néptribun és bürokrata ellentétét a munkásmozgalom vezetésében – igyekeztem az akkori szocialista irodalom sztálini torzításaival szemben kritikailag érvényre juttatni. Célom az volt, hogy az ellentét igazi szelleme érvényesüljön a gyakran éppen lenini idézetekre hivatkozó, elméletben és gyakorlatban egyaránt félrevezető okoskodásokkal szemben."[83]

Lukács viszonya Marxhoz – perdöntő kérdés. A moszkvai ideológus öntudatának azonosításakor éppúgy, mint 1930 és 1945 között ténylegesen megtett útjának értelmezésénél. Perdöntő, hogy beérjük-e azzal az önmagában különben helyes területkijelöléssel, hogy Lukács ezekben az években felfe-

dezte, meghódította maga s kora számára a marxi *esztétikát*. S általában: megelégszünk-e azzal a szokványos, többnyire a kedvezőtlen politikai körülményekre visszavezetett tematikai szűkítéssel, amelynek értelmében a *Történelem és osztálytudat* szerzője, a húszas évek elejének Filozófusa visszahúzódott az Esztétika terepére, visszavonta Marx szellemében fogant forradalmi messianizmusát, áldozatul dobva azt egy konzervatív művészeti normarendszernek? Filozófus tehát vagy esztéta? Esetleg: filozófus és esztéta? A tárgyi-tematikus gondolkodás sémáiban könnyen elrendezhető dilemma ez. Főleg, ha nem számolunk sem azzal, hogy Lukács besorolhatatlan az akadémiai típusú „szakemberek" közé, sem azzal, hogy a marxizmussal, a szocialista forradalom győzelmével szükségszerűen megváltozik Filozófia és Esztétika értelme és jelentése. Lukács filozófiai-esztétikai „gondolkodó tudata" számára a kommunista mozgalom *tényleges alternatívát* jelentett a fasizmus és a Szovjetunióban létező szocializmus válságokkal, konfliktusokkal terhes korában, amiről azonban semmiképpen sem két diszciplína közötti választás döntött, hanem az, hogy ideológusként *hogyan* tartotta fenn szubjektum és objektum, egyén és közösség pozitív egységét, a fennálló mint ésszerű totalitás materialista-dialektikus értelmezését, a status quo kritikájának feladása nélkül. Ez határozza meg alapvetően Marxhoz (és Leninhez), valamint a *Történelem és osztálytudat*hoz fűződő – a megtagadás szubjektív gesztusán messze túlmutató – viszonyát. Más, konkrét részleteiben vizsgálandó kérdés, hogy az emberi egzisztencia és lényeg, szabadság és szükségszerűség, egyén és nem egyetemes ellentmondásainak kihordása-feloldása Lukács írásaiban hol, melyik szinten, milyen kategóriák közvetítésével valósul meg.

És mikor? Ellen kell állnunk ugyanis annak a csábító látszatnak, hogy 1930-tól 1945-ig a lukácsi ideológia lineárisan épül ki, teljesen homogén szerkezetű, és így – mondjuk – a „totalitás" és a „realizmus" fogalmai ugyanazt a jelentést hordozzák 1935 előtt és után. Ha van egység és kontinuitás a moszkvai tudós munkásságában e másfél évtized folyamán (márpedig van!),

akkor ez megint csak egy sajátosan kettős struktúrában létezik; nem egyvonalúságban, hanem inkább *párhuzamosságban* ragadható meg. A moszkvai korszak – két nekifutás. Két újrakezdés. Folytatás is, de egyben kritikai meghaladás. Lukács csaknem minden döntő kérdését kétszer teszi fel és válaszolja meg. E kettősséget mintegy modellszerűen mutatják a fasizmusról írt könyvei: *Hogyan keletkezett a fasiszta filozófia Németországban?* (1933), *Hogyan vált Németország a reakciós ideológia központjává?* (1941–1942). A párhuzamosságot, s főként az önkritikus felülvizsgálatot Lukács nyíltan nem mondja ki. Sőt, ha az ismétlődésről szó esik, inkább a folytonosságot hangsúlyozza. A homogén egység látszatát, például az expresszionizmust bíráló tanulmányok között (1934, 1938) azonban nemcsak ez a lukácsi pozíció erősítette meg, hanem a művek genezisének és recepciójának nem-egyidejűsége is, melynek során a harmincas évek első felének anyagából sok minden a feledés sírjába merült.

1935 a legerősebb cezúra Lukács moszkvai korszakában. Ám az ideológust addig sem várta nyílegyenes, sima út. Szerepek és helyszínek váltásába nem kisebb rendező avatkozott be, mint a világtörténelem.

Igen és nem

1935 után fokozatosan bontakoztak ki Lukács szemléletében azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik az egy országban épülő szocializmus valóságának öntudatosítását, ellentmondásainak – s ezzel egyben az imperializmus korának – történetfilozófiai elemzését, az azonosulást és kritikát cselekvően egyesítő ideológia végiggondolását. Ennek eredményeként született meg a korszak legmélyebb (egyben legszerencsétlenebb sorsú), páratlan alkotása: *A fiatal Hegel.*

E mű kivételes nagysága korántsem magától értetődő. Több okból, amelyek közül csak másodlagos jelentőségű, hogy nemcsak megjelenése, de megértése is sokszorosan megkésett.

Lukács György egész életében a nagy mű megírásához készülődött. A heidelbergi „ifjúkori álomtól" *Az esztétikum sajátosságá*ig, majd az *Ontológiá*ig egy nagy esztétika és filozófia létrehozásának reményét táplálta. (Ezért *is* érezte úgy, hogy „igazi életművét" hetvenéves korában kezdte írni.) Végső szándéka egy *önálló és rendszeres* marxista–leninista esztétika megírása; eszménye Hegel „koncepciójának *filozófiai egyetemessége és szintézisének történelmi-szisztematikus módja*", amely „még hosszú ideig példamutató lesz minden esztétika felépítése számára".[492] Az egyetemességet, a történelmi szintézist ostromolta a marxi ontológia rekonstrukciójának kísérlete is. Nagyon mélyen fekvő okokból azonban e nagy művek csaknem kivétel nélkül *töredékek.*

A fiatal Hegel – nagy mű és nem töredék. Vajon ez szabályos, látszatra szokványos „akadémiai" formájának, befejezettségé-

nek köszönhető? Annak, hogy nem a félbeszakított változatok egyike, és Lukács folytatni-kiegészíteni sem kényszerült soha? Ezekre a kérdésekre csak a részletesebb elemzés adhat kielégítő választ. Nem felesleges azonban előzetesen megismerkedni a könyv születésének körülményeivel.

Kezdetben úgy látszott, hogy a monográfia elkészítésének és publikálásának nincs különösebb akadálya, hiszen Lukács 1938-ban a nyilvánosságnak is hírt ad munkájáról: „Jelenleg egy nagy monográfián dolgozom, melyet a moszkvai Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete számára írok: *A fiatal Hegel és a kapitalista társadalom problémái.*"[493] Az elkészült könyv (Lukács 1937 őszére teszi a „nyers fogalmazvány" befejezését) ugyan nem jelenik meg, de annak nincs akadálya, hogy több mint négy év elteltével, 1942. december 29-én, doktori disszertációként (ugyanezzel a címmel) megvédhesse, és 1943. augusztus 28-án hivatalosan elnyerje a filozófiai tudományok doktora minősítést.[494] A könyv sorsát láthatóan nem befolyásolta Lukács letartóztatása sem; 1942-ben, mint Igor Szac egy frontról küldött levele tanúsítja, még eleven volt egy esetleges orosz nyelvű közlés reménye.[495]

A kiadás reménye valójában csak akkor csökkent a minimumra, amikor Hegelt a francia forradalom elleni feudális reakció ideológusának kiáltották ki.

A felsorolt események sorrendje lehetővé teszi, hogy árnyaltabban értékeljük Lukács későbbi (1957-es) reflexióját: „...a háború alatt határozat született, mely Hegelt a feudális reakció ideológusának és a francia forradalom ellenfelének nyilvánította. Ennek következtében természetesen nem jelentethettem meg akkor az ifjú Hegelről írt könyvemet. Azt gondoltam: a háborút effajta tudománytalan ostobaság nélkül is meg lehetne bizonyára nyerni. De ha már egyszer a Hitler-ellenes propaganda olyannyira fontosnak tartja ezt az egész Hegel-ügyet, úgy pillanatnyilag kétségkívül fontosabb, hogy a háborút megnyerjük, mintsem hogy Hegel valódi szerepén és helyes értelmezésén vitatkozzunk."[496] Vajon miért nem jelent meg a mű a háború előtt, vagy 1941 és 1944 között? Vajon szelleme kizárólag annak a Zsdanov hirdette ostobaságnak a nyílt bírálatát hordozza, amely szerint Hegel a francia forradalmat ellenző, reakciós politikai álláspont képviselője? Végül, csupán az lenne az érdeme, hogy korrigálja a *Történelem és osztálytudat* egyes megállapításait – anélkül hogy annak helyes tendenciáit megtagadná –, és feltárja a francia forradalom, valamint a kapitalista gazdaságtan összefüggését a hegeli dialektikával?[497]

Ezekre a kérdésekre is csak a részletesebb elemzés adhat kielégítő választ.

Még egy rövid kitérőt kell tennünk, amely azonban már a mű belső világához, titkaihoz visz közelebb. Korábban említettük azokat a szellemi hatásokat, amelyek Lukácsot a *Történelem és osztálytudat* felülvizsgálatára és új filozófiai álláspontja kifejtésére késztették. A könyv bolsevik recepciójáról, az 1930–1931-es vitáról itt most nem szólva ezek közül az egyik legdöntőbb (ha nem is azonnal és nem önmagában érvényesülő) volt Marx 1844-es kéziratainak koncepciója az elidegenülésről, a hegeli *Fenomenológiá*ról; egy olyan kritikai filozófia lehetősége, amelynek eszménye a „politikai gazdaságtan bírálata". A másik szellemi hatás, amely Lukácsot még Berlinben éri, a fiatal Hegel „klasszikus" irracionalista életfilozófiai interpretációjának (Dilthey) továbbvitele-megerősödése, amelyre az is alkalmat adott, hogy közzétették Hegel ifjúkori munkásságának számos, korábban ismeretlen dokumentumát. Ezek a hatások ösztönzik azt, a *Történelem és osztálytudat* elhibázott koncepciójának meghaladására törekvő tervet, „amely szerint a mélyére kell hatolni gazdaság és dialektika filozófiai összefüggéseinek. Már a harmincas évek elején, Moszkvában és Berlinben nekifogtam a terv megvalósításának: ekkor készült el a fiatal Hegelről szóló könyvem első fogalmazványa..."[498]

Lukácsot Moszkvában, a harmincas évek elején azonban még egy rendkívül erős szellemi hatás éri, amelyről nem tesz említést *műve születésével kapcsolatban*, s ez Lifsic hatása. Nem az esztétáé, hanem a filozófusé. Ennek nyomán válik igazán

érthetővé egyrészt az, miért ajánlotta Lukács *A fiatal Hegel*t Mihail Alekszandrovics Lifsicnek „tisztelettel és barátsággal"; másrészt, és ettől elválaszthatatlanul, hogy miért tárgyalja ez a monográfia *éppen és csak az ifjú* Hegelt, s végül, hogyan rejlik a műben a forradalom utáni kor.

Az ajánlás nem külsőleges udvariassági gesztus a szerző részéről. Egyaránt szól a barátnak és a tiszteletet érdemlő gondolkodónak. Annak a gondolkodónak, aki megvilágító tudatossággal fogalmazta meg a hegeli filozófia aktuális értelmét a *szocializmus* korában. Lifsic már 1931-ben felismeri Hegel tanainak korszerű lényegét: „...a forradalom véget ért. A régi rendszer megsemmisült, s helyére új rendszert, új logikát kell állítani. A logika kategóriái olyan formák, amelyekben a forradalmi események izzó lávája megszilárdul. A hegeli filozófia elvont ábrázolása annak, hogy a harcot a rend, a polgári forradalom romboló szakaszát teremtő szakasza váltja fel."[499] Hegel tudatában van saját tevékenysége értelmének: az ancien régime-et az elméletben és a gyakorlatban szükségszerűen „új elv" váltja fel, s azt is világosan látja, hogy ő a forradalom utáni „organikus" kor filozófusa. A revolúciót, amely önmagában „az elmúlás fúriája", ugyanakkor szembeállítja a pozitívval, a forradalom ellentmondásait feloldó pozitív rendszerrel. „A forradalmi-kritikai elemnek éppen a »pozitívval« való eme szembeállítása és alárendelése alkotja a hegeli azonosságfilozófia alapját."[500]

Lifsic tehát kimondja: Hegel filozófiájának időszerűsége abban rejlik, hogy mint a francia forradalom német teóriája egyben a forradalom utáni korszak elmélete s a jelen marxista gondolkodójának hivatása sem más, mint hogy a véget ért forradalom Utánjának filozófusa legyen. „Ránk is az a feladat vár – írja –, hogy »új elvet« fejlesszünk ki mind a gyakorlati életben, mind a metodológiában. A proletárforradalom azonban nem ismer ellentmondást fejlődésének kritikai és alkotó stádiuma között...; nem hirdeti meg a »megbékélés« jelszavát, hanem folytatja kritikai-forradalmi rombolását, amely elválaszthatatlan »pozitív, illetve alkotó munkájától«."[501]

A harmincas évek legelején Lifsicnek még úgy tűnik, hogy a szocializmus építése során a „kritikai" és a „pozitív" elem mindvégig egységben marad, nem kerülhetnek ellentmondásba, és a „megbékélés" jelszava történelmileg véglegesen elesik a forradalom „romboló" továbbvitelével, alkotó munkájának elmélyülésével. Véleményét ekkor nyilvánvalóan osztotta Lukács is. Sokkal fontosabb azonban most ennél, hogy nem szakfilozófiai indíttatásból fordulnak Hegel felé. „Hegelhez való viszonyom a harmincas évek elején nem valamiféle céhszerű filozófiai érdeklődés volt a zseniális német filozófus iránt, s természetesen nem is valamilyen erőszakolt és hamis történeti analógia kereséséből fakadt. A legfőbb szerepe abban, hogy Lukács és én ebben az időben Hegellel foglalkoztunk, annak a szigorú követelménynek a teljesítése volt, hogy a lenini tradíció szellemében elemezzük a szocialista forradalmat."[502]

A világtörténelmi események tudatosításában mindenesetre Leninnél is kitüntetett szerepe volt a hegeli filozófiának (elegendő talán arra utalnunk, hogy a világháború idején intenzíven tanulmányozta Hegel műveit); nemkülönben az oroszországi forradalom alternatíváinak, pártjainak értékelésében a francia forradalom történetének (emlékezzünk csak arra, hogy Lenin 1905-ben azt a kérdést teszi fel: „1789-es típusú vagy 1848-as típusú lesz-e a mi forradalmunk?", gondoljunk a bolsevik jakobinusok lenini jellemzésére stb.). Lukács azonban nemcsak ebben a közvetlenebb értelemben akarta elsajátítani-továbbvinni a lenini örökséget, hanem tágabb, történetfilozófiai-kritikai szellemben. Ennek elkerülhetetlensége valójában csak 1936 körül tudatosulhatott. (A Hegel-könyv 1930 és 1933 közötti, csak nyomaiban ismert első fogalmazványa és a végleges szöveg között ezért feltehetően jelentős eltérés van.) Lifsic e törekvésre így emlékezik: „Lukács művében újra szoros kapcsolatot teremtett Hegel és a forradalmi tradíció között. Az a törés, amely az idős Hegelnél bekövetkezett, ... nem megtérés volt a reakcióhoz, hanem tragikus szükségszerűség. Bizonyos mértékben mi ezt meg tudtuk érteni, és

bizonyára csak mi tudtuk megérteni, mert hasonló helyzettel találkoztunk. Ugyanakkor teljes joggal állítható, hogy Hegel-értelmezésünk (ellentmondásainak és történelmi álláspontjának magyarázata) szöges ellentéte volt filozófiája olyan értelmezési formájának, amely Hegelből az emberek ezreit feláldozó kegyetlen történelmi folyamat nemritkán tudatosan reakciós énekesét csinálta... Ezzel a folyamattal és Hegellel szemben a történelmi mozgás demokratikus útja mellett tettünk hitet, amely szintén áldozatokkal jár, amelyet ugyancsak az emberi erők feláldozása kísér, hiszen a világtörténelemben semmi nem történik ellentmondások nélkül, de ezt az utat Lenin szellemében demokratikusabbnak, szabadabbnak és konkrétabbnak képzeltük. Filozófiai kifejezéssel élve: a hegeli absztrakt konkrétság nem más, mint a történelem realizmusa a kapitalizmus jegyében. A mi konkrét konkrétságunk a lenini októberi tradíció szellemében értelmezett valóságos szocialista társadalom – mínusz a harmincas években keletkezett sötét erők."[503] A tragikus szükségszerűséggel, a sötét erőkkel való találkozás, a pozitív-alkotó szakasz ellentétekre hasadása olyan új világtörténelmi jelenségeket hordozott, amelyek igazságát a cselekvő elhallgatást választva lehetett és kellett kimondani. Úgy véljük, Lukács fiatal Hegelére is áll, amit Lukács a hegeli „abszolút szellem" értelméről mond: ez Hegelnek ama törekvését jelenti, hogy „a valóság emberi meghódítását egyetlen nagy, bonyolult és egyenlőtlen folyamatként értse meg, amellyel kapcsolatban a filozófusnak az a kötelessége, hogy az egyes lépéseket elfogulatlanul, valóságos tárgyi, történelmi és dialektikus jelentésükben ismerje fel és értékelje".[504]

A fiatal Hegel belső gondolatvilágának legfontosabb mozzanatait ezekután a – hiteles – lifsici értelmezés nézőpontjából vizsgáljuk (vállalva az ezzel járó egyoldalúságot): mint a forradalom utáni korszak ellentmondásainak öntudatosítására tett nagyszabású, önálló, történelmi és szisztematikus kísérletet. A történelmi realizmus kísérletét – a szocializmus jegyében.

A történelem realizmusának fényében Lukácsnál új megvilágításba kerül egy régen elsajátított lenini gondolat: nincs

kínai fal a polgári demokratikus és a proletárforradalom között. Az antifasiszta népfrontpolitikán kívül ezt a kontinuitás-eszmét természetesen a Hegel és Marx közötti történelmi-módszerbeli folytonosság lukácsi felfogása is aktuálissá tette, de mindenekelőtt abban az új, konkrét vonatkozásban, hogy a proletár humanizmus az emberiség minden olyan gondolati vívmányát felveszi magába, melyben az objektív valóság összes reális ellentmondása tükröződik. Hegel azért áll a polgári ideológia utolsó nagy korszakának (1789–1848) csúcsán – vallja Lukács –, mert azon túl, hogy összegezi az emberiség évezredes fejlődésének gondolati vívmányait, filozófiájában „minden eddiginél magasabb szinten mutatkozik meg e fejlődés ellentmondásossága és valamennyi – e fejlődésben meg nem oldott és meg nem oldható – ellentmondás. ...az emberi történelem során első ízben Hegel filozófiájában vált tudatossá *magának a létezésnek ez az ellentmondásossága* mint a filozófia központi problémája."[505] A klasszikus német filozófia és költészet, a klasszikus angol közgazdaságtan a fennálló ellentmondásaiból indulnak ki. Hegel és Goethe gondolkodásukban, művészetükben a humanista eszmények és a nyomorúságos prózai valóság ellentétét formálják meg, élik végig. Mindaz, ami műveikben új és jelentős, az ellentmondások „trágyája" közepette fejlődik ki (Marx).

A lét ellentmondásosságának felismerése a hegeli filozófiában, a goethei költészetben (az angol gazdaságtan közvetítésével) először is a forradalom előtti és a forradalmi korszak heroikus *illúzióinak* leküzdésével vált lehetségessé: a haladásnak ára van, a kapitalizmus termelőerőinek hallatlan fejlődése, a szabadság és a világosság elválaszthatatlan a polgári társadalom emberpusztító ördögi hatalmától. Lukács a *Faust-tanulmányok*ban írja: „...a költői *Szellem fenomenológiája* a termelőerők valóságos fejlődésével zárul, mint azzal a hatalommal, amely a feudalizmus fantasztikus létéből az emberi képességek valóságos kibontakoztatásának világába, az emberi tevékenység valóságos világába vezet. E haladás kapitalista formájának ördögi természetét Goethe... semmivel sem igyekszik szépíteni;

de ugyanakkor megmutatja, hogy csak itt nyílik meg az igazi terület az emberi prakszis számára."[506] Hegel és Goethe realizmusa pontosan abban rejlik, hogy szembenéznek a kapitalista haladás és a humanizmus ellentétével, illúziók nélkül akarják fenntartani humanizmusukat, ami sajátos kettősséghez vezet. Humanizmusuk forradalom utáni jellegéből következően a fennálló polgári társadalmon *belül* képzelik el az ellentmondások megoldását, szemben Fichte elvont, utópikus szubjektivizmusával, amely egy olyan országban kívánta radikálisan végig vinni a forradalmi demokratizmust, ahol nem volt forradalmi mozgalom. Hegel objektivizmusának fölénye paradox módon abban a kevésbé demokratikus álláspontban nyilvánul meg, hogy a francia forradalomból kialakult társadalmat *realitásként* fogadta el, a maga valóságos alakjában próbálta megérteni. Ez azonban távolról sem jelentett apológiát, az ellentmondások tompítását vagy elhallgatását. „Ellenkezőleg: Hegel gondolkodása mindinkább abba az irányba nyomul, hogy éppen élességüknek és látszólagos megoldhatatlanságuknak a kidolgozásával jusson el az ellentmondások megszüntetéséhez."[507]

Ezzel lényegében vázoltuk *A fiatal Hegel* első, legáltalánosabb gondolatkörét a kapitalista társadalom problémáiról. Lukács semmi kétséget sem hagy aziránt, hogy a haladás ellentmondásainak problémáit *a szocializmus* nézőpontjából közelíti meg, anélkül hogy lapos analógiákat teremtene. Teljesen egyértelműen magának a szocializmusnak az előtörténetéről van szó. Mégpedig kettős értelemben: egyrészt a lét ellentmondásossága világtörténelmi folytonosságának értelmében, másrészt abban a vonatkozásban, hogy a szocializmusban az ellentmondásoknak a fennállón belüli megszüntetése olyan filozófiai, ideológiai és egyben súlyos gyakorlati problémaként jelentkezik, amelynek megoldásában csak az ellentétek realista „kidolgozása" lehet irányadó.

A drámai kollíziókról szólva Lukács más helyütt nyíltan fogalmaz: „A társadalmi fejlődés ellentmondásossága, az ellentmondások tragikus kollízióvá való fokozódása az élet *általános* ténye. Az életnek ezt az ellentmondásosságát az sem szünteti meg, hogy a diadalmas szocialista forradalom társadalmilag felszámolja az osztályantagonizmust. Egészen laposan és dialektikátlanul fognánk fel az életet, ha azt hinnénk, hogy a szocializmusban csak a problémátlan, harc és konfliktus nélküli önelégültség unalmas vidámsága volna elképzelhető."[508]

Idéztük már, hogy Lukács szerint „a haladás ellentmondásossága az osztálytársadalom fejlődésének általános problémája". Hogy ezt ezúttal sem csupán a kapitalizmusra érti, az kiderül a bürokratikus „optimizmus" kritikájából (a bürokratizmus „eltünteti a folyamatot ellentéteivel és nehézségeivel együtt"), amivel szembeállítja a szocialista forradalom néptribunjainak optimizmusát.[509]

Lukács egy laposan optimista, dialektikátlan, önelégült és konfliktusmentes szocializmusképpel vitatkozik. Márpedig ezt a képet a kor politikai-filozófiai közgondolkodásában a „kötelező összhang" törvénye alakította ki, s 1938 szeptemberében újra rögzítette az a tétel, hogy „a termelési viszonyok nem maradhatnak el nagyon sokáig a termelőerők növekedése mögött, nem állhatnak sokáig azzal ellentmondásban. Ezért bármennyire elmaradnak a termelési viszonyok a termelőerők fejlődése mögött, előbb vagy utóbb összhangba kell jönniük – s tényleg összhangba is jönnek – a termelőerők színvonalával."[510] A termelőerők fejlődésének sztálini sematikus vázlata „a legrégibb időktől napjainkig", amely az ellentmondások két oldalának („tézis", „antitézis") mozgása alapján írja le a világtörténelem öt társadalmi alaptípusát (mint a termelési *eszközök* tulajdonváltozásának *evolúciós* lépcsőzetét), a kapitalizmus kibékíthetetlen antagonizmusaival eléri a társadalmi ellentétekben való történelmi mozgás csúcsát. A szocializmusban az összhang már megbonthatatlan, beállt a „szintézis", véget ér a történelem. Nincsenek konfliktusok, kollíziók. A haladás tragikusan ellentmondásos jellege megszűnt. „Az emberek egymáshoz való viszonyát a termelés folyamatában itt úgy jellemezhetjük, mint a kizsákmányolástól megszabadult dol-

gozók bajtársias együttműködésének és kölcsönös szocialista segítségének viszonyát. Itt a termelési viszonyok *tejes összhangban vannak* a termelőerők állapotával, mert a termelés folyamatának társadalmi jellegét alátámasztja a termelési eszközök társadalmi tulajdona."[511] A szétpukkant kapitalista forma helye kitöltetett, a hegeli *Fenomelógiá*ban megmaradó „valóságos üresség" betelt, a megbékélés bekövetkezett, a „külsővé-válás" visszavétetett. A sztálini séma külsőleg kísértetiesen emlékeztet ugyan Hegelére (és szavakban Marxéra), de a különbség óriási.

Természetesen szó sincs arról, hogy Sztálin a szocialista építés *gyakorlatát*, a szocializmus megvalósítását a Szovjetunióban *politikailag* úgy fogná fel, mint amire a harcnélküliség „unalmas vidámsága" jellemző. Lukács ismert cikkében szembeállítja a bürokratikus és a néptribuni optimizmust (megint csak összekapcsolva ezt a problémát a szocializmus ellentmondásaival). Nos, úgy tűnhet, hogy Sztálinra éppen a szocialista forradalom tribunjának optimizmusa illik, aki – Lukács szavai szerint – felismeri, mennyire elengedhetetlen a komoly harc, a „külső és belső veszélyek rettenthetetlen meglátása, a dialektikus ellentmondások teljes felismerése, amelyek egyenlőtlen utakon az emberiség végleges megszabadulásához vezetnek".[512]

Vajon joggal hivatkozik Lukács a szovjet élet bürokratikus jelenségeit kifogásolva Sztálinra? Formálisan teljes mértékben. A hivatkozás indokoltan emlékeztet Sztálin referátumára és Kaganovics korreferátumára, amelyek 1934-ben, a XVII. pártkongresszuson bírálták a bürokráciát. Sztálin itt a nehézségek ellen vívandó „rendszeres és kíméletlen" harcról beszél, arról, hogy a győzelem nem magától jön, „rendszerint úgy kell odavonszolni". S mivel a párt határozata, általános irányvonala, nyilatkozatai feltétlenül helyesek, a szervezeti munka nehézségei magukban a vezető funkcionáriusokban „fészkelnek". A balsikerek és fogyatékosságok három típus számláját terhelik. Az első a *javíthatatlan bürokrata és irodakukac.* „A bürokraták és irodamolyok már régen beletanultak abba, hogy hogyan

lehet szóban hűséget mutatni a párt és a kormány határozatai iránt, a valóságban pedig az íróasztalfiókba süllyeszteni őket."[513] A második funkcionáriustípus a múltban érdemeket szerzett *„elbizakodott nagyurak"*, akik úgy vélik, hogy a törvényeket nem nekik, hanem az ostobáknak írták, s elbizakodottságukban nem akarják végrehajtani a határozatokat. Végül a *„becsületes fecsegők"* nem értenek a vezetéshez, nem képesek semmit sem megszervezni, minden ügyet belefullasztanak a vég nélküli szónoklatok áradatába. A bürokratákat, a nagyurakat és a fecsegőket el kell állásaikból mozdítani, s általában a nehézségek felszámolásához ki kell kergetni az apparátusból a megbízhatatlan, ingatag, „elfajult" elemeket.

Az ellentmondások fészke tehát Sztálinnál az elfajult *szubjektumban* lelhető fel. Jó irányvonal és rossz megvalósítás ellentéte *adminisztratív rendszabályokkal* oldható meg.

„A bürokratizmus megvan a mi szocialista társadalmunkban is"[514] – írja Lukács, akinek kritikája *szemléletében* Lenint követi, s aki a lenini kérdésfeltevést nevezi időszerűnek. A bürokratizmust idegen testnek, a kapitalizmus maradványának tartja, a spontaneitás és a közvetlenség felülkerekedését látja benne a tudatossággal és az ellentmondások totalitásának figyelembevételével szemben. A bürokrata nem süllyeszti el az aktákat, sőt mindent simán és súrlódásmentesen elintéz a precedensek és a rubrikák alapján. A végrehajtásban csupán az *ember* mellékes, és érdektelen a határozatok összefüggése a valóságos élet teljességével. „A bürokratikus aktákban is előfordul az élet problémáinak tartalomjegyzéke, adott esetekben egész teljességében is. ...De ez csak tartalomjegyzék, nem élő és mozgó, ellentmondásos teljessége, totalitása és egysége a reális tartalmaknak."[515]

Térjünk vissza *A fiatal Hegel* gondolatvilágához. Az egy országban épülő szocialista társadalom ideológusaként elemzi Lukács azt a dilemmát, amellyel a német humanisták megküzdenek, s amellyel Hegel – különösen frankfurti korszakában – viaskodott. A dilemma lényege, hogy egyszerre kellett *igent és nemet* mondaniuk arra a világra, amely végleg győ-

zött a francia forradalomban és az angol ipari forradalomban. A nem és az igen egysége – aligha vitatható – Lukács szemében az egyetlen elfogadható magatartás. Kiderül, hogy *kritika* és *affirmáció* viszonya történeti és konkrét, nem kezelhető merev dichotómiaként. A berendezkedő polgári társadalom számos olyan jelenséget, életformát mutat, sok olyan intézményt hoz létre, amely halott objektivitásként áll az egyén útjába, akadályozza személyiségének kibontakozását. A kapitalizmus „kezdi leleplezni elrémítő, kultúraellenes, prózai oldalait, mégpedig sokkal nyersebben, mint a heroikus illúziók idején, a francia forradalom előtt és alatt. Németország jelentős polgári humanistái tehát azzal a bonyolult és ellentmondásos szükségszerűséggel kerülnek szembe, hogy el kell ismerniük ezt a polgári társadalmat, igent kell mondaniok rá mint szükséges és egyedül lehetséges haladó valóságra, de egyben nyíltan és kritikailag fel kell fedniük és ki kell mondaniuk ellentmondásait is, nem szabad behódolniuk apologetikus módon az embertelenség előtt, amely elválaszthatatlan a polgári társadalom lényegétől." Hegel egyrészt „tökéletesen meg akarja érteni kora polgári társadalmát úgy, ahogyan az létezik és működik; tevékenykedni akar benne, másrészt viszont berzenkedik attól, hogy eleven életadó erőnek ismerje el benne azt, ami embertelen, halott és halált hozó".[516]

Eljutottunk Lukács és a forradalom utáni kor, az egy országban létező szocializmus legsúlyosabb problémájához, az „erkölcsi szférában lejátszódó tragédiához". Nemcsak az most a kérdés, hogy Lukács igent mond-e, és miért mond igent erre a tragédiára, hanem az is, hogy meg akarván érteni társadalma létét és működését, *hogyan* mond egyben nemet mindarra, ami benne halált hozó.

A lukácsi kiindulópont az a hegeli–marxi gondolat, hogy az emberi nem és az egyes egyed fejlődése között antagonizmus feszül: az egyéniség; az emberi természet gazdagságának kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák. A tragédia, amely az emberi haladás ellentmondásosságának a következménye

az osztálytársadalmak történetében, *valóságos* és *nagy* tragédia, mert a szemben álló mozzanatok mindegyike egyszerre *jogosult* és *jogosulatlan*.[517] „...Goethénél is, Hegelnél is az emberi nem feltartóztathatatlan haladása egyéni tragédiák láncolatából származik; az individuum mikrokozmoszában jelentkező tragédiák a nem makrokozmoszában érvényesülő feltartóztathatatlan haladás megnyilatkozási formái: ez a közös filozófiai mozzanat a *Faust*ban és *A szellem fenomenológiájá*ban."[518] Lukács a frankfurtiak kritikai elméletével ellentétes szellemben közelíti meg azt a valóságos és nagy tragédiát, hogy „az egyéneket feláldozzák és kiszolgáltatják", hangsúlyozva egyben a történeti *konkrétság* fontosságát: „Csak az adott, konkrét fejlődési szakaszban betöltött pontos funkció dönti el, vajon egy érzés, egy gondolat, egy tett emberi-e vagy ördögi. Sőt néha az elszigetelt pillanat nem is elégséges a döntéshez, hanem csak a fejlődés útja, mely később válik láthatóvá. Ez a dialektika az alapja Goethe rendíthetetlen hitének az emberiség jövőjében: a jó és a rossz harcából születik meg az előremutató fejlődésirány; a rossz is lehet az objektív haladás közlekedőedénye... Ez persze távolról sem Goethe egyéni találmánya. ...A francia forradalom utáni új dialektikus haladáshit alapjává azonban csak a *Faust*ban és – mint »az ész csele« – Hegel történetfilozófiájában vált."[519]

A harmincas évek közepén Lukács így értékeli a negativitást a hegeli dialektikus logikában (amely Hegel viszonyát tükrözi a kapitalista fejlődéshez): „... Hegel nagy érdeme éppen az volt, hogy felmutatta a negatív elv (»a rossz oldal«) előrehajtó szerepét. Hegel még elfoglalhatta ezt az álláspontot, mivel ő – mint közgazdász társa, Ricardo – a kapitalista fejlődést még minden félelmetes konzekvenciájával együtt osztályálláspontjáról, anélkül igenelhette, hogy közönséges apologétává vált volna, mint a későbbiek."[520]

Az áldozat, a tragédia szükségszerűségének elismerése egy forradalom utáni dialektikus haladáshit pozitív alapjaként önmagában még nem ad választ a „sötét erők" kritikájának hogyanjára a pozitív-alkotó korszakon belül. És ezen a ponton

kap különösen nagy hangsúlyt Lukács elemzésében Hegel felfogása a zsarnokságról, viszonya a terrorhoz, a jakobinus diktatúrához. Az alábbiakban még érthetőbbé válik, hogy míg a harmincas évek elején Lukács jegyzeteiből éppen a *Thermidor-kérdést* halássza ki, 1936–1937-ben nagyobb jelentőséget nyer gondolatmenetében a *jakobinus diktatúra* értelmezése.

Hegel felismeri a régi feudális intézmények erőszakos lerombolásának jogosságát, továbbá azt, hogy a restaurációs kísérletek megtöréséhez elengedhetetlen a zsarnokság. Lukács kimutatja: ez a helyes hegeli felismerés azzal párosul, hogy a zsarnokság csupán mint két társadalmi rendszer közötti *átmeneti időszak* szükségszerű. Nyomatékkal idézi Hegel nézetét a zsarnokról, aki ha bölcs volna, maga adná fel zsarnokságát, mihelyt az fölöslegessé vált. Minthogy azonban isteni volta csak az állat istensége, a vak szükségszerűség, ezt nem teszi. Így járt *Robespierre:* elhagyta ereje, mert *elhagyta a szükségszerűség.* (A zsarnokság bukásának gondolatkörével véleményünk szerint szorosan összefügg *A történelmi regény*ben kiemelt élettények komplexuma: az embereknek, pártoknak korábbi tetteikért „benyújtják a számlát".)

Lukács ideológiai azonosulását az idézett hegeli gondolattal annak tudatában kell értékelnünk, hogy párhuzamot vont a két per, Robespierre és Danton, valamint Sztálin és Buharin között. De túl ezen az ideológiai párhuzamon, Lukács messzemenően egyetért Hegellel az „abszolút szabadság", a jakobinus terror elutasításában, miközben (s ebben rejlik a probléma legaktuálisabb filozófiai tartalma) ugyanolyan fontosnak tartja, hogy Hegelt „széles történelmi látómezeje mégis arra késztette, hogy ezt a diktatúrát, amely iránt szíve mélyén ellenszenvvel viseltetett, a történelem világtörténetileg szükségszerű és elkerülhetetlen fordulópontjának tekintse, a modern állam megteremtését lássa benne"[521]

A mélyben meghúzódó történetfilozófiai dilemma persze nem annyira abban lelhető fel, hogy ugyanaz a világtörténelmi szükségszerűség szüli a zsarnokságot és a zsarnok bukását, hogy a terror elismerése nem zárja ki annak kritikáját, az iránta

érzett ellenszenvet, mint inkább abban, hogy a terror zsarnoksága a *Fenomenológiá*ban a „külsővé-válás" *abszolút tetőpontja;* az az átmeneti pont, ahol be kell következnie a „külsővé-válás" visszavételének a szubjektum által.[522]

Lukács szerint a „külsővé-válás" hegeli fogalmában három fokot, jelentésréteget lehet megkülönböztetni. Az első a szubjektum–objektum viszonyt fejezi ki, s a munkára, valamint az ember minden gazdasági és társadalmi tevékenységére vonatkozik. Ennek az *univerzális* jelentésnek az a lényege, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket. „Hegel tehát úgy fogja fel a történelmet, mint az emberi nem dialektikus, bonyolult, kölcsönhatásokban és ellentmondásokban bővelkedő fejlődését, amely a társadalmasult emberi egyének gyakorlatán keresztül valósul meg."[523] A munka társadalmasulásának, a történelemteremtő emberi gyakorlatnak ezen jelentése mellett Hegelnél fellelhető a „külsővé-válás" különös jelentése, a sajátosan tőkés forma, a társadalmi tárgyiasság fetisizált formája. „Végül, harmadszor, ez a fogalom tág filozófiai általánosítást kap: a »külsővé-válás« ekkor ugyanazt jelenti, mint a dologiság vagy a tárgyiasság; ez az a forma, amelyben Hegel filozófiailag ábrázolja ...a tárgyiasságot mint dialektikus mozzanatot azon az úton, amelyen az azonos szubjektum-objektum – a »külsővé-váláson« át – visszajut önmagához."[524]

Lukács felidézi Marx (és Feuerbach) Hegel-kritikáját, s ennek során főképpen a „külsővé-válás" harmadik jelentésének a vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Így előtérbe kerül mindaz, ami a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban *A szellem fenomenológiájá*ról, a visszavétel problémájáról olvasható. Lukácsnak itt tág lehetősége nyílna arra, hogy felmutassa-értelmezze Marx nézeteit az elidegenülés *pozitív megszüntetésének perspektíváiról* a kommunizmusban. De erre nem kerül sor. Miután a marxi kritika nyomán áttekintette Hegel idealista, misztifikáló felfogásának negatívumait, miután rámutatott, hogy Hegel elől a szocialista társadalom horizontja el volt zárva, összefoglalja annak jelentőségét, hogy a *Fenomenológiá*ban „rejtetten" (Marx) már megtalálható az elidegenülés kritikája: „Marx a Fenomenológia jel-

lemzése során megemlít néhány fontos mozzanatot, amelyben Hegel gondolatilag helyesen megértette az emberiség előtörténetének egyes vonásait. És ezen keresztül éppen arra mutat rá, hogy az elidegenedésnek és az elidegenedés megszüntetésének a gondolata, noha Hegel idealista módon eltorzítja és reakciós tartalommal tölti fel, mégsem eleve száz százalékig téves gondolat, mint Feuerbach hiszi, hanem a valóság helyes, de elfogult és egyoldalú kapitalista tükrözése, melynek helyes tendenciáit meg kell őrizni a jövendő gondolati fejlődés számára." Nos, éppen ez az a pont ahol folytatásként vázolni kellene a visszavétel marxi megoldását, az idealista dialektika kritikai meghaladását. Lukács azonban megáll. Elhallgat. „Marx kritikájának részletesebb tárgyalása kívül esik munkánk feladatkörén"[525] – írja.

A hallgatás, mint annyi más esetben, ezúttal is beszédes. Lukács művében mindvégig részletesen foglalkozik a társadalmasult egyének gyakorlatával, gazdasági-társadalmi tevékenységével (a „külsővé-válás" fogalmának első foka), és sajátosan aktuális hangsúllyal mondja ki újra ennek titkát: az emberiség odisszeája, *a történelmi haladás tragikusan ellentmondásos.* Goethe és Hegel előtt „feltárulnak a polgári társadalom megoldhatatlan ellentmondásai, a nem és az egyén szétszakítottsága e fejlődésben. Nagyságuk ...abban áll, hogy merészen szembenéznek ezekkel az ellentmondásokkal, és megpróbálják megtalálni az ellentmondások legmagasabb rendű, költői, illetve filozófiai kifejezését."[526] Egyszerre mondanak igent és nemet a fennállóra; igenlik a polgári társadalmat, és tagadják benne mindazt, ami emberellenes.

Az emberi haladás egyetemes ellentmondásosságában rejlő tragikum eszméje korántsem pusztán elvont történetfilozófiai elv, amely nélkülözhetetlen a klasszikus Hegel–Goethe-korszak feltárásához, a *Faust* tanulmányozásához vagy a dráma esztétikai és műfaji sajátosságainak megragadásához. Sajátos, minden moralizálástól mentes válaszkísérlet ez egyben a korszak alapvető filozófiai-etikai dilemmájára.

Hogyan válaszol *post festum,* 1957-ben Lukács arra a morális dilemmára, hogy *kinek, mely céljuk* hozták a roppant áldozatokat? Hogyan élte végig, miként tudatosította a szükségszerűségtől elhagyott nagy pereket? „Jogosságukat kezdettől fogva szkeptikusan ítéltem meg – nem sokkal másképp, mint ahogy például a nagy francia forradalom idején lefolytatott, a girondisták, dantonisták stb. elleni perekről vélekedtem; vagyis: helyeseltem történelmi szükségszerűségüket, anélkül hogy törvényességük kérdésére különösebb súlyt helyeztem volna. ...Álláspontom csak akkor változott meg alapvetően, amikor kiadták a jelszót, hogy a trockizmust stb. gyökerestől ki kell irtani. Kezdettől fogva jól láttam, hogy ebből semmi egyéb nem származhat, mint javarészt ártatlan emberek tömeges elítélése. S ha ma megkérdeznének, miért nem foglaltam annak idején nyíltan ilyen szellemben állást, úgy most sem elsősorban az ilyen értelmű állásfoglalás fizikai lehetetlenségét hangsúlyoznám – politikai emigránsként éltem a Szovjetunióban –, hanem az erkölcsit: a Szovjetunió közvetlenül a fasizmussal megvívandó élethalálharca előtt állt. Meggyőződéses kommunista tehát csak egyet mondhatott: »Right or wrong, my party.«"[527] E vallomás az elhallgatásnak csupán egyik, bár alapvető rétegéig hatol. Mert más a morális döntés politikai tudata, és megint más a cselekvő filozófia választása: az elhallgatott kimondása, a kimondhatatlan megformálása. Ez a választás: a *megbékélés.* Egy olyan megbékélésé, amely a szubjektum és az objektum, az egyén és a nem külsővé-vált, szükségszerűségtől és ezáltal ésszerűségtől elhagyott ellentmondásos egységét a kritikai szellem fenntartásával akarja visszavenni, ésszerű formára hozni.

Úgy tűnhet, hogy csak a radikálisan nem békülő filozófia lehet progresszív. Lukács szerint Hegel (és Goethe) esetében ennek az ellenkezője igaz. A hegeli megbékélés a valósággal nem reakciós megalkuvás a fennálló német viszonyokkal. A hazugság és apológia nélküli hegeli–goethei megbékélés éppen a polgári társadalom dialektikus ellentmondásainak kidolgozását célozza. Lukács ezt nemcsak Hegel-könyvében, hanem 1937 és 1945 között született írásaiban szinte mindenütt aláhúzza: „Goethe *Faust*ja, Hegel *Fenomenológiá*ja sajáto-

san eltérő, ugyanakkor sajátosan azonos módon fejez ki egy új, tragédiákkal terhes, ellentmondásos kapcsolatot az individuum és az emberi nem sorsa között. Miben jelentkezik itt a »megbékélés«? Abban a mély meggyőződésben, hogy az emberiség fejlődésének egysége, mozgatóereje, »ésszerűsége« magában a valóságban rejlik, ...hogy a gondolkodó és a költő nagysága nem abban mutatkozik meg, hogy szubjektív lelkesedését belemagyarázza a valóságba, hanem ellenkezőleg, abban, hogy kipuhatolja, átgondolja, megformálja a valóságban lakozó ésszerűséget."[528]

Amikor Lukács a megbékélést összekapcsolja a dialektikus haladáshittel, azzal a „klasszikus" meggyőződéssel, hogy az emberi haladás minden tragikus ellentmondásossága ellenére feltartóztathatatlan, és végül is győzni fog, felmerül a kérdés: vajon ez az álláspont elkerülheti-e a hamis tudat misztifikációinak csapdáit, nem menekül-e ő maga is heroikus utópiába,[529] nem napol-e mindent el a jövőbe? Kétségtelen, hogy Lukácsot megérinti az utópia szelleme, amikor az egyén és a közösség szocializmusban helyreálló szerves egysége alapján az eposz újjáéledését feltételezi.

A válasz – a lukácsi realizmus diadala – *A fiatal Hegel* végső, egyben legidőszerűbb mondanivalóját éppúgy érinti, mint a *Történelem és osztálytudat* végleges meghaladását, az elidegenülés halott, üres formái visszavételének problémáját. Lukács összegezése a fiatal Hegel filozófiájáról egyúttal a szocialista társadalom ideológusának hitvallása : „A valóságos történelmi folyamat bemutatása... csupán a külsővé-válás folyamatának abszolút kiteljesedéséhez vezet. Láttuk: a felvilágosodás, a kapitalizmus és a francia forradalom jelentették a csúcspontot azon az úton, amely mindennemű természetadta közvetlenség megszüntetéséhez, a kiteljesedett külsővé-váláshoz vezetett. Láttuk azonban azt is, hogy gondolkodói tisztessége megakadályozta Hegelt abban, hogy magában a társadalmi életben mutassa ki az ellenkező irányú mozgás kezdetét. A »morális szellem« szakasza jelentené a hegeli séma szerint azt a pontot, ahol ez a mozgás magában a társadalmi életben megkezdődik. De a séma csak séma marad,

azaz kijelöli a fejlődésben azt a helyet, ahol be kellene következnie a »külsővé-válás« visszavételének a szubjektumba, a filozófiai kifejtésben azonban ez a hely üres marad."[530]

A fasizmus és az egy országban létező szocializmus korában a Hegel-kérdés: Marx-kérdés. Lukács korszakokban gondolkozik. Tragikus korban, mégsem pesszimistán. Optimizmusa, amely a népfront idején sem mentes illúzióktól, egyáltalán *nem apologetikus megbékélés.* A szocializmus *belülről* való igenlése, elidegenedett jelenségeinek tagadása. Lukács rendkívül tudatosan vallja, hogy a fiatal Hegel „megbékélése" nem reakciós igenlés, s bár a kibékíthetetlen ellentmondások idealista misztifikációja, „ezzel együtt éppen a megbékélésben jut kifejezésre Hegel realisztikus érzéke, kora konkrét társadalmi valóságával való összekötöttsége, az emberi társadalom valóságos életének elmélyült ismerete, az a törekvése, hogy a haladás ellentmondásait az emberek gazdasági életében, azaz valóságos küzdőterükön ismerje fel".[531]

A fiatal Hegel főszereplője tehát nem vezeti be pozitív, társadalmi alakban a megbékélést, lényegében üresen hagyja a „morális szellem" szakaszában a külsővé-válás visszavételének helyét. A *Fenomenológiá*ban a visszavételnek a külsővé-válás abszolút tetőpontján, a *terror zsarnoksága* után kellene megkezdődnie.

Lukács most realizálja valójában a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* sokkhatását: módszertanilag érvényesíti Marx bírálatát, amely *A szellem fenomenológiájá*ra „és ezen belül a »külsővéválásnak«, valamint megszüntetésének hegeli koncepciójára összpontosít".[532] Ezúttal nem tagadja meg a *Történelem és osztálytudat*ot. Meghaladja. Fontos pontokon levonva a marxi Hegel-kritikából adódó következtetéseket. Például így: „Gazdasági vizsgálódásaiban Marx a valóságos élet tényeiből kiindulva éles választóvonalat húz a munkában magábanvalóan végbemenő tárgyiasulás, illetve a szubjektumnak és objektumnak a munka *tőkés formájában* történő elidegenedése közé. Ezen az alapon azután leleplezheti a kettő hegeli azonosításának hamis voltát."[533]

Lukács levonja azt a következtetést is, hogy az elidegenülés megszüntetésének hegeli gondolata minden idealista torzítása ellenére sem téves, s ezért dialektikusan megőrzendő a jövendő gondolati fejlődés számára. Ám ezen a ponton Lukács megáll. *Kitér* az elől, hogy itt és most értelmezze Marx nézeteit az elidegenülés pozitív megszüntetésének esélyeiről a nyers vagy a fejlett kommunizmusban.

A proletárforradalom utánja, a szocialista társadalom az a forma, melyben a társadalmi élet demokratikus mozgásának, az elidegenülés visszavételének meg kellene kezdődnie. A filozófiai kifejtésben azonban ez a hely üresen marad. Lukács elhallgat – kimondva ezzel világának, korának igazságát.

Az elhallgatás is tett.

„'41-ben mégis lebuktam"

A moszkvai Művész Színház utcának közvetlen folytatása a Kuznyeckij-híd, s ezen átgyalogolva egyenesen eljutunk a Dzerzsinszkij térre. Napközben, mint a főváros közepének minden terét, ezt is sűrűn ellepik a járókelők. Ha valaki idézést kapott, elég volt annyit mondania, hogy „bemegyek a Lubjankára", és mindenki rögtön tudta nemcsak azt, hogy miről lehet szó, hanem hogy hova *kell* mennie. Oda jobbára egyébként vitték az embert. A Lubjanka mégsem egy hely, nem egy vaskos hivatali épület és börtön körüli térség, nem egy cím: *Kuznyeckij Moszt 24.*, hanem intézmény, maga a hatalom, a *Belügyi Népbiztosság.* A Lubjanka *határ:* „itt kezdődik az ország, melyről a világ egyik legjobb költője így énekelt:

Én rajtam jutsz a kínnal telt hazába,
és rajtam át oda, ahol nincs vigasság,
rajtam a kárhozott nép városába."

– idézte Dantét barátjának Illés Béla, mielőtt átlépte a tér sarkát.[534]

A „négy betű"[535] (NKVD – Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Dgyel) dokumentumai szerint Lukács letartóztatásának jóváhagyására 1941. június 27-én, a végrehajtás elrendelésére június 28-án, majd a letartóztatásra június 29-én került sor a Cskalov utca 22/23. számú ház 68. lakásában.[536] Lukács önéletrajzi vázlatában, a *Megélt gondolkodás*ban a lehető legszófukarabb utalás szerepel csak a történtekről. „A nagy káder-

irtás időszaka. Állásfoglalás (a párhuzam: Bloch). Szerencse a katasztrófák korában (α) Buharin–Radek, 1930; (β) magyar mozgalom, (γ) Lakás. Mégis szerencse az 1941-es helyzet. ... Személyesen: nem nehézségek nélkül *(2 letartóztatás)*."[537]

Két korszakra vonatkozik ez a szűkszavú szöveg. Az első a „nagy káderirtás időszaka", amely a Kirov-gyilkossággal (1934. december 1.) indul. 1935 és 1938 között megy végbe a leszámolás a „lenini gárdával". Pártpolitikai-belpolitikai irtó hadjárat folyik az „élesedő osztályharc" jegyében az állampolgárok, funkcionáriusok tömege ellen, a trockista–zinovjevista „terrorista központ" megsemmisítéséért, melyet a Jezsov vezette Belügyi Népbiztosság vezényel. A trockisták ellen folytatott perekben „kiderítették", hogy a vádlottak a szovjethatalom elleni hazaáruló tevékenységük során szoros kapcsolatban állnak a Gestapóval, fasiszta ügynökök. Ekkor teljesedik ki a munkatáborok rendszere, és kezdődik meg egyes népcsoportok áttelepítése.

A Jezsov-éra tömegpusztító kegyetlenségét nagyban fokozta a Kirov-gyilkosság után rögtön megfogalmazott vád, hogy a leváltott és kivégzett Jagoda nyomán az NKVD „négyéves lemaradásban van a trockisták és más ellenforradalmi elemek leleplezésében".[538]

A második időszakban, a Szovjetunió megtámadásának idején már a nemzetközi, *világpolitikai* kérdések kerültek előtérbe. Lukács úgy vélte, hogy a magyar párt politikáját is a Komintern VII. kongresszusán meghirdetett népfrontpolitika alapján kell és lehet ekkor újragondolni, s ebben a „demokratikus mozgalom elemzése" kerülhet túlsúlyba. Ezt a bizakodóbb képet az is erősítette benne, hogy érzése szerint a magyar párton belül végre a *„Blum-tézisek* bírálata eltűnt".[539]

A letartóztatásokat az érintettek – az érzelmi sokkhatáson és katasztrófaélményen túlmenően – nem *jogi* szempontból ítélték meg. A helyzetre azonnal, ösztönösen *morális–politikai* értékeléssel reagáltak; védekező reflexióik közvetlenül a morális alapú *hitre* épültek. Meggyőződésük szerint azzal, ami velük történt, alapvetően az igazságot érte sérelem, de olyan

sérelem, amely árt a szovjet*rendszernek*, a kommunizmusnak, és az élesedő osztályharc, a fokozott ellenséges tevékenység időszakában különösen veszélyes. Súlyos politikai ügyről van tehát szó, amelynek az intézése, el-intézése, kijavítása is elsősorban csak politikai, következésképpen nem adminisztratív, nem hivatali vagy bírósági, hanem személyes lehet. Mindenekelőtt erre támaszkodott a közvetlen „elintézhetőségbe" vetett hit, amely természetesen nem volt független a Szovjetunióban kialakult pártállami ügyintézési praxistól. Ám a köznapi és felsőbb szintű politikai ügyekben egyaránt az elintézés, az igazság helyreállításának lehetősége egy ennél még magasabb rendű hitre támaszkodott. A pártba és vezetőibe, mindenki és mindenek feletti vezérébe, Sztálinba vetett hitre.

Miután elvitték a Lubjankára a letartóztatottat, a hozzátartozók rögtön azon kezdtek gondolkozni, hogy *hova*, de elsősorban, hogy *kihez* lehet fordulni. Mi segít, ki segíthet?

Lukács György feleségének volt – vigasztalan – korábbi tapasztalata arról, hogy egyáltalán mit lehet tenni ilyen esetben. Emlékezett Kelen József ügyére, amelyet közelről ismert. „1938. január 14-én letartóztatták Kelen Józsefet, a Magyar Tanácsköztársaság volt népbiztosát, a kiváló mérnököt, a Tyeploenergprojekt vezetőjét.

Későn éjszaka jöttek. Józsi – szokása szerint – íróasztala mellett dolgozott, én békésen szunnyadoztam ágyamban – írja Kelen Jolán. – Egyszer csak éles, erős csengetés hangzott. Egy fiatal NKVD-tiszt jelent meg, a házgondnok és két katona kíséretében. Józsi csak annyit súgott oda nekem: »Úgy látszik, letartóztatnak« – a tiszt már turkálni is kezdett az íróasztalon, a kiteregetett papírok között. Szétszórt mindent, amit nem értett... Letaglózva, némán ültünk, sokáig egy szó sem esett közöttünk. Csak akkor ocsúdtunk fel, amikor alá kellett írnom a lefoglalt tárgyak jegyzékét. Aztán becsomagoltam Józsi téli holmiját."

Ezután vette kezdetét a második felvonás, amelyben már szereplőként Lukács is a színpadra lép. „Január 14-e drámája után kapkodtam fűhöz-fához – folytatja Kelen Jolán a tör-

tünetet –, hogy bebizonyítsam Kelen József nyilvánvaló büntetlenségét. Voltam Lukács Györgynél, aki nagyon szívesen fogadott, és megígérte támogatását... Írtam egy rövid levelet Dimitrov elvtárshoz, kértem, hogy beszélhessek vele. Akkor titkára, Nógrádi Sándor, megígérte, hogy postáján legfelülre teszi levelemet. Dimitrov tehát hamar fogadott. Amikor előadtam kérésemet, dühösen kifakadt:

– Azt hiszi, hogy engem fogadnak? Letartóztatják szekcióm vezetőit, és még csak nem is szólnak erről nekem!

Írtam Sztálinnak egy hosszú beadványt, nem hiszem, hogy kezébe került volna. Minél többet jártam, annál inkább meggyőződtem róla, hogy minden hiábavaló."[540]

Lukács, valószínűleg Gábor Andor féltő, óvatosságra intő, lebeszélő tanácsa[541] ellenére, kihallgatást kért Kelen József ügyében a Lubjankán. Az őt fogadó tisztnek részletesen elmondta, hogy milyen régen és alaposan ismeri Kelen politikai tevékenységét, különösen a magyar proletárdiktatúra idején végzett, politikailag feddhetetlen népbiztosi munkáját. Arra a kérdésre azonban, hogy mennyire beható ismeretei vannak Kelen jelenlegi, a hőenergia hasznosításával kapcsolatos konkrét munkájáról, csak azt válaszolhatta, hogy biztos abban, hogy azt is ugyanolyan megbízhatóan és kifogástalanul látja el, mint húsz évvel korábban népbiztosi feladatait.

A segítségkeresést ilyen esetben természetesen nemcsak a ráció, a precíz számítás, a higgadt mérlegelés irányítja. „Még Ferkó letartóztatása előtt történt, hogy elvitték Gyurit. Nagymama – emlékezik Ánya (Anna Pavlovna Szidorova, Jánossy Ferenc felesége) – szaladgált ide, oda, de mindenütt csak azt mondták, majd kivizsgálják a dolgot. Úgy két vagy három hónap után aztán kiengedték. Kérdezzük, mi volt? Ő meg mondja nevetve, hogy odatettek elé különböző papírokat, hogy írja alá. »Én meg mondtam nekik, ez itt nem igaz, azt nem írom alá. Üvöltözött a kihallgató, verte az asztalt, de én nem írtam alá semmit. Mondtam nekik, lőjenek le, de ez itt nem igaz, és nem írom alá. Ez ment nap mint nap – végül kiengedtek.«

Nem vitás, ha valamit is aláír, az a végét jelentette volna. De most, hogy már tudjuk, milyen szörnyűségek történtek azokban az időkben, és mennyire nem számított egy ember, nagyon is el tudom képzelni, hogy voltak, akik szintén nem írtak alá semmit, mégis elvesztek. Lehet, hogy Gyurinak egyszerűen szerencséje volt, vagy nem akartak nemzetközi botrányt. Végül is Lukács nem akárki volt, a világon mindenütt ismerték a nevét."[542]

Jánossy Gertrúd „szaladgált ide, oda". Kinél járt, kihez fordult? Még alig telt el egy hét, tehát a letartóztatás után azonnal, 1941. *július 8*-án levelet írt (nem tudni, kinek a tanácsára) V. M. Molotovnak. Miért neki? Ne felejtsük el, hogy 1937 és 1938 között a belügyi népbiztos által kivégzésre előterjesztettek listái rendszeresen Sztálin és Molotov ellenjegyzése, jóváhagyása után váltak véglegessé.

A „köznapi" történet és a történelmi esemény egyidejű lett ezekben a napokban.

1941. június 22-én hajnalban fél ötkor Sztálin szobájában összegyűltek a Politikai Iroda tagjai, a honvédelmi népbiztos és a vezérkari főnök. „Molotov telefonált a német követségre, majd távozott, hogy fogadja a nagykövetet. Rövid idő múlva visszatért: – A német kormány hadat üzent."[543] *1941. június 23*-án jött létre Sz. K. Tyimosenko vezetésével a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása, amely a legmagasabb rangú katonai vezetőkből állt. Az elnök Sztálin mellett ennek egyetlen civil tagja volt: V. M. Molotov.

Lukácsot *június 29*-én vették őrizetbe. Felesége 1941. *július 8*-án kelt levele a már hadban álló Szovjetunió lehető legfelsőbb szintjére jutott el; eljutott a címzetthez, és Molotov kivizsgálásra átirányította a levelet a „nyomozó részleghez".[544]

Lukácsot és Jánossy Ferencet ugyanazon paragrafus, az 58-as alapján vették őrizetbe. Ám ennek a paragrafusnak az alapján hozott ítéletek között nagyon nagy eltérések lehettek. „Az 58-as paragrafus, az egy politikai paragrafus. És ott a legsúlyosabb az első, az kémkedés, hazaárulás. Aki 58/1-et kap, azt fejbelövik. A legenyhébb a 10. Én megkaptam a 8-at."[545]

Lukácsnál először, a letartóztatás elrendeléséről szóló irat szerint 1941. június 28-án a vádat s így a letartóztatást az *58/6.* paragrafusra alapozták, majd ezt az enyhébb fokozatot jelentősen súlyosbították (vajon a Molotovhoz küldött levél hatott így?), mert 1941. július 12-én[546] már *58/1a,* főbelövéssel fenyegető fokozatot kapott. A korábbi, „enyhébb" vád a *kémkedés* volt, amelyet most *hazaárulásra* változtattak.

Lukács visszatekintve *mégis* szerencséjének tartotta, hogy ekkor és nem a korábbi, a harmincas évek Buharin-, Radek-pereinek időszakában tartóztatták le, mert akkor belekerült volna a „sztálini perbe". Természetesen tévedett, amikor visszatekintve azt gondolta: annak ellenére, hogy „41-ben mégis lebuktam... [a]z a szerencse, hogy csak akkor, mert akkor már nem folytak azok a mindenféle kivégzések". (A háború alatt valóban szüneteltek a monstre perek.) „Én keresztülmentem a világ egyik legnagyobb lefogatási kampányán. És a kampány végén, amikor már a kampány igazi mozzanatai sem szerepeltek, akkor fogtak le két hónapra. Ezt csak szerencsének lehet felfogni."[547]

Lukács úgy ítélte meg, hogy a katasztrófák időszakának értékelése során messzemenően figyelembe kell venni e korszak belső ellentmondásait. „E korszak belső egyenlőtlensége: a nagy perek időszaka – ugyanakkor a Komintern VII. kongresszusa: népfront. Nagy ellentétek egymás mellett (sőt egymásba fonódva). Objektíve: a válságkorszak feloldódásának kezdete."[548] Annak ellenére, hogy Lukács felismerte a nagy ellentétek egymásmellettiségét, egybefonódását, mégis tévedett. Az ellentétek nem tartoztak azonos súlycsoportba. Tévedésének az volt az alapja, hogy egyfelől *túlértékelte* a Komintern, az antifasiszta népfront erejét és lehetőségeit, ugyanakkor és ezzel együtt *alábecsülte* a sztálini politika negatívumait (az antifasizmus akadályozása, a német politika téves megítélése stb.), a koncepciós perek súlyát, jelentőségét. Mindvégig abból a helyes álláspontból kiindulva tévedett, hogy Sztálin Szovjetuniója az egyetlen biztosítéka a fasizmus szétzúzásának, a hitleri Németország legyőzésének. A perek számának

csökkenésében annak jelét *akarta* látni, hogy megkezdődött a válságkorszak enyhülésének időszaka.

Miután némileg világosabbá vált, hogy miért nem szerepeltek ekkor már, 1941-ben a sztálini „kampány igazi mozzanatai", vissza lehet térni Lukács letartóztatásának eseményeihez. Szükséges feleleveníteni a kérdést:

„Kérdező: Kiderült, hogy miért fogták le?

Lukács: Megmondták nekem, amikor bevittek a Lubjankára, hogy mint a magyar politikai rendőrség moszkvai rezidensét fogtak le.

Kérdező: Milyen feljelentés alapján?

Lukács: Erről fogalmam sincs, mert semmiféle aktaszerűség nem állt rendelkezésre. Amikor lefogtak, házkutatást tartottak, és elvitték azt a mappámat, amelyben a különféle párt- és más helyekre történő állásjelentkezéseimmel kapcsolatos önéletrajzok voltak. Az összes kérdés ezekkel volt kapcsolatban."[549]

Tegyük egyelőre zárójelbe azt a kérdést, hogy Lukácsot miért, milyen feljelentés alapján vették őrizetbe mint „a magyar politikai rendőrség moszkvai rezidensét". Mivel a vallatás során feltett kérdések kizárólag az önéletrajzokkal voltak kapcsolatosak, vagyis ez volt a tulajdonképpeni nyomozati anyag, nézzük meg először azt, hogy mi lett a sorsa ennek az anyagnak, amelyről pontos, teljes lista nem áll rendelkezésünkre.

Lukács *egy mappát* említ. Abban a jegyzékben, amely a letartóztatáskor készült, a személyes tárgyak felsorolásán kívül szerepel néhány olyan tétel, amelyek dokumentumoknak, jegyzeteknek vagy kéziratoknak tekinthető anyagok: 6. munkajegyzék; 9. az íróasztalon összegyűjtött jegyzetköteg; 10. két régi jegyzetfüzet; 11. egy köteg levél és felvágott jegyzetlapok; 15. 6 db német nyelvű könyv; 16. 12 iratgyűjtő különböző feljegyzésekkel. (Talán ezek voltak a mappában.)[550]

Az elkobozott dokumentumokról még két irat tanúskodik. Az egyik,[551] az 1941. július 3-án készült jegyzék 6 tételt sor fel:

„1. egy csomag különböző feljegyzésekkel
2. két öreg jegyzetfüzet
3. egy csomó levél
4. tizenkét darab különböző fénykép
5. hat darab német nyelvű könyv
6. tizenkét dosszié különböző német nyelvű feljegyzésekkel – ezek a nyomozás szempontjából semmilyen értékkel nem rendelkeznek..."

Az eljárás precíz és körültekintő volt. Pontosan meg van jelölve, hogy az 1939. I. 13-i N. 5. számú körlevél szerint intézkedtek.

A második dokumentum, amely 1941. július 6-án készült, arról szól, hogy a Lukács Györgytől 1941. július 3-án elkobozott anyagot *elégetés útján megsemmisítették.*[552]

Mivel az elkobozott anyag tűzhaláláról nem volt, nem lehetett tudomásom, s a történet bennem sokáig úgy élt, ahogyan azt moszkvai atyai barátaim, Mihail Lifsic és Igor Szac elmesélték, beszámolva arról, mit hallottak Jurijtól a letartóztatásáról, a lefoglalt jegyzetekről és kéziratokról, természetesen nyomozásba kezdtem. Ahogyan azt a különböző időkben tenni lehetett, nem hivatalosan, majd később hivatalosan is. Sokáig alig remélhettem, hogy sikerül információt szerezni arról, mi rejtőzik az NKVD archívumában, irattárában. Abban kellett bízni, hogy talán idővel több derül ki azoknak a kéziratoknak a sorsáról, amelyek egy készülőben lévő monográfia részei voltak, s később majd az egész kézirat valahogyan megkerül. Hogy *volt* kézirat, annak a megerősítéséhez semmikor sem volt szükség szóbeliségre hagyatkozni.[553] Elegendő leemelni a polcról azt a már megsárgult kötetet, amelynek címoldalán ez áll: Lukács György: *Goethe és kora.* Most sem tudom izgalom nélkül olvasni az Előszó 1946 márciusában kelt szövegében azt, hogy „[t]ermészetesen a Goethe-probléma még akkor sem volna – távolról sem – kimerítve, ha könyvemben mindezekre a kérdésekre részletes választ lehetne találni. *Ehhez külön Goethe-monográfia kellene, amelyet, bevallom, éveken át terveztem, sőt el is készítettem; sajnos, mivel a háborús körülmények egy szerencsétlen fordulatában az anyagom elveszett, egyelőre le kellett mondani erről a munkáról.* Az itt összegyűjtött tanulmányokat tehát egy bizonyos rezignációval bocsátom az olvasóközönség elé."[554]

Sohasem kételkedtem abban, hogy Lukács Györgynek ez a szövege szó szerint veendő és igaz, abszolút megbízható forrás. Lukács itt mindent *elmond,* élve a szó jeladó történeti hatalmával, amit közölni lehetett és kellett. Van, amiről *hallgat.* Ám keserű hangulata és rezignációja is beszédes, teljesen hiteles.

Feltételeztem, hogy ami elveszett, az megkerülhet. Sőt úgy véltem, a kézirat a lehető legbiztosabb, a lehető legjobban védett helyen van, ahol a bűnjeleket szigorúan és nagyon sokáig (ha nem is az idők végezetéig) szokás őrizni.

1990-ben kísérletet tettem arra, hogy valamiképpen „bejussak" a KGB archívumába. A „szerencsétlen fordulat" számomra akkor vált véglegesnek tekinthető fordulattá, amikor azt a hírt kaptam, hogy a Lukács György letartóztatáskor lefoglalt dokumentumokat megsemmisítették.[555] Erről szól a levelemre kapott válasz.

Oroszországi Szövetség Nagykövetsége Konzuli osztály Magyar Köztársaság Budapest Ikt. N 03/ csp 1991. január 9.	Dr. Sziklai László Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Lukács Archívum

Tisztelt Dr. Sziklai László!

Megküldjük Önnek azt a leiratot, amely az SZU KGB Központi archívumából érkezett válaszként az Ön kérvényére, amelyben kérte, hogy állapítsák meg Lukács Gy. magyar tudós kéziratainak lelőhelyét.

Melléklet: 1 lap kivonat

Az Orosz Föderáció Magyarországi
Konzuli Osztályának vezetője
Sz. L. Rajevszkij

(Melléklet)

„Georg Oszipovics Lukácsot, született 1885-ben, budapesti lakos, irodalmár, 1941. június 29-én tartóztatták le, azzal a váddal, hogy »ellenséges tevékenységet folytat a Szovjetunióban élő magyar politikai emigránsok között«. A Szovjetunió Államvédelmi Hatóságának (NKVD) 1941. augusztus 23-án született határozata alapján a G. Lukács ügyével kapcsolatos vizsgálat félbeszakadt, mert a vád nem nyert bizonyítást, és őt az őrizetből szabadlábra helyezték.

G. Lukács letartóztatása alatt az alábbi dokumentumok koboztattak el: egy csomag különböző jegyzetekkel, két öreg notesz, egy csomag levél, tizenkét darab vegyes fénykép, tizenkét dosszié különböző német nyelvű gépirattal [!], amelyeket 1941. július 6-án megsemmisítettek. G. O. Lukács kéziratainak elkobzásáról az archívumi anyagokban nincsenek adatok."

Az, hogy a hat darab német könyv rajta van-e a listán, vagy tévedésből lemaradt róla, talán nem túlságosan jelentős különbség. Az apró eltéréseknek azonban néha nagy jelentősége van. A legutóbbi vád szerint Lukács a magyar rendőrség moszkvai rezidenseként kémkedett. Ám 1941. július 3-án már nem a magyar, hanem a „nemzetközi felderítés javára folytat kémtevékenységet".[556] Most viszont az újabb vád az, hogy „ellenséges tevékenységet folytat a Szovjetunióban élő emigránsok között". Ez az új megjelölés a korábbitól némiképp eltérő jellegű, más irányba mutat, jóval konkrétabb, és szűkebben körülhatárolt, mert az ellenséges tevékenységet egyértelműen magyar terepre (emigránsok) helyezi át. Ugyanakkor ez teszi lehetővé és szükségessé, hogy a vádat a vizsgálat során közvetlenül összekapcsolják a Timár-üggyel.[557] Csakhogy itt megint számos nagyon nehezen megmagyarázható részletre bukkanunk.

Timárt 1941. július 6-án golyó általi halálra ítélik, és kivégzik.[558] Lukácsnak viszont augusztus 5-én teszik fel először a kérdést: „Sztyepán Bojlovics Timárt ismerte?

Válasz: A Timár vezetéknév Magyarországon meglehetősen gyakori. Azonban nem emlékszem, hogy bármiféle Timárral ismeretségben lettem volna. Mindenesetre Sztyepán Bojlovics Timárt nem ismertem."[559] A későbbi kihallgatások során nem is tértek vissza erre a kérdésre. Nem tudjuk napra pontosan, hogy a szovjet hatóságok mikor tartóztatták le Timárt, akit – a vád szerint – 1941. májusában dobtak át a határon. Sajnos nem állnak rendelkezésünkre kihallgatásainak jegyzőkönyvei. A vizsgálati anyag egy töredékéből, az 1941. május 9-én lefolytatott vallatás szövegéből az derül ki, hogy Lukács itt csak másokkal együtt került szóba, nem önálló jelentőséggel bíró személyiségként jött számításba, hanem pusztán az egyik célszemélyként, akivel állítólag Timárnak kapcsolatot kellett volna létesítenie. „Ahogy már fentebb jeleztem, a Szovjetunióban való tartózkodásom során kapcsolatot kellett találnom Rudassal, Lukáccsal, Benkével és ... Hidassal – akiket Justus és Borovszki szerint annak idején hírszerző munkára dobtak át a Szovjetunióba..." Figyelemre méltó, hogy a feladat ezúttal (májusban) nem az emigráción belül folytatandó ellenséges tevékenység volt, hanem olyan csatornák és személyek felderítése, melyeken keresztül a Komintern kapcsolatot tart fenn a földalatti kommunista szervezetekkel Magyarország területén.[560]

A Szovjetunióba „átdobott" személyek közül Rudas László lehetett volna a legalkalmasabb arra, hogy Lukács ellen felhasználható terhelő „bizonyítékokat" szolgáltasson. A magyar párton belüli kapcsolatuknak, *elméleti* vitájuknak hosszú története van, amelynek kezdete egészen a húszas évek elejére nyúlik vissza.[561] Rudast most Lukáccsal egyszerre tartóztatták le, és vele egy időben engedték szabadon. Az ő ügyével kapcsolatos dokumentumok azonban sajnos hiányoznak. Rudast 1941. július 11-én hallgatták ki, és ennek a kihallgatásnak a jegyzőkönyvéből az derül ki, hogy Rudas rövid áttekintést nyújtott

Lukács politikai útjáról, főleg a bécsi és moszkvai emigrációban végzett tevékenységéről. S bár ez a fragmentumokból álló kép nem mentes a – téves – kritikától, de kevés olyat tartalmaz, amit Lukács ellen az NKVD fel tudott használni.[562]

Az 1941. július 13-án felvett, egyik legterjedelmesebb kihallgatási jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy ekkor fontos lehetett a vizsgálat szempontjából a Rudas-*vonal*. Ez a kihallgatás teljes egészében a Rudastól kapott információkra épült, kettejük kapcsolata, együttműködésük volt az egyetlen témája. Lukács, bár saját szempontjából és értelmezésében, lényegében ugyanazt mondja el, helyenként részletesebben, mint Rudas. Ő azonban inkább saját tévedéseiről és a párt hibáiról tesz említést, mintsem Rudast bírálná.[563] Ám mindenekelőtt eseményekről (pl. letartóztatás) esik szó, a közös bécsi szerkesztői munkáról, és kevésbé politikai-elméleti kérdésekről.[564]

Az 1941. július 13-i kihallgatás során olyan adatok, tények kerültek szóba, amelyek egész biztosan szerepeltek azokban az életrajzokban, amelyeket Lukács letartóztatásakor elkoboztak, és nehezen megmagyarázható okok miatt 1941. július 3-án elégettek.

Két életrajz menekült meg ebből az időből. Az egyik, a hozzá tartozó publikációs jegyzékkel, bizonyára egy Lukács tudományos munkájáról szóló beszámolóhoz készült 1935-ben.[565] Érdekesebb ennél az a 3 oldal terjedelmű *Autobiographie*, amely feltehetően nem sokkal 1941. április után keletkezett. Erről tanúskodik a végén szereplő, fontos eseményt jelölő évszám: „1941 áprilisáig voltam az NKP tagja, azóta ismét a KMP tagjaként vagyok regisztrálva."[566]

Figyelemre méltó, hogy Lukács párttagsága a perek időszakában többször merül fel megoldást igénylő problémaként. 1936. június 22-én tűzik napirendre a német pártban, hogy Lukácsot, aki 1931. június 1-től (berlini tartózkodásának idején) a német kommunista pártba került át, most vissza kellene igazolni az ÖK(b)P-be, ám mivel „az elvtárs pártmunkája legnagyobb részét a magyar pártban végezte, és maga is magyar", a végérvényes döntést az Össz-szövetségi K(b)P átigazolási bizottság hatáskörébe utalják. A bizottság azt javasolja, hogy végleges döntés szülessen az áthelyezésről.[567]

1940. november 15-én kerül újra napirendre a kérdés, és ezúttal a Komintern személyzeti osztálya tesz javaslatot arra, hogy állítsák helyre Lukács tagságát a pártban. Akárcsak az 1936-ban kelt dokumentum, ez a terjedelmesebb mostani is megemlíti Lukács ultrabalos hibáit és önkritikáját, valamint a német pártban végzett aktív, pozitív tevékenységét. 1941 áprilisában igazol át az ÖK(b)P-be.[568]

Nem tudjuk pontosan annak az okát, hogy miért éppen a negyvenes évek elején válik újból időszerűvé Lukács átigazolása. Azt viszont több forrásból ismerjük, hogy a harmincas években tudatosan távol tartotta magát a magyar *pártpolitikai ügyektől*. Ennek legfőbb oka a *Blum-tézisek* körüli viták alatt és a frakcióharcok idején szerzett tapasztalata volt. „Én nem polemizáltam a *Blum-tézisek* kritikája ellen, hanem úgy védekeztem, hogy visszavonultam az összes magyar ügyektől. Így aztán Sasék [Szerényi Sándorék] számára és később Kun számára is megszűnt a reális ok, hogy hadakozzanak a *Blum-tézisek* ellen, ezért amikor Kun a VII. kongresszus után megbukott, és én visszakerültem a magyarok közé, már senki sem beszélt a tézisekről, mindenki elfelejtette őket."[569]

Minden egyéb mellett ezért is meghökkentő, hogy Lukácsnak az lett volna a feladata, hogy felderítő tevékenységet folytasson a Szovjetunióban élő *magyar politikai emigránsok* között. „Visszavonulása" természetesen nem jelentette azt, hogy egyáltalán nem érintkezett a magyar kolóniával. Például 1936. december 20-án – írja Lányi Sarolta – „[e]ste irodalmi vita a Magyar Klubban. Néhány jó embertől pár meleg szó. A vita érdekes, főleg Lukács beszéde."[570] Annak ellenére, hogy nemcsak előadást vállalt, hanem néha kulturális, zenei rendezvényre is elment a Klubba, csak egészen szűk magyar körrel és ritkán érintkezett. „A régi barátaimmal igen, de ezek közül nagyon kevés volt Moszkvában. Ott élt Hamburger Jenő, vele érintkeztem, ő fizette be havonta járulékomat a magyar klubba..."[571]

A Lukács ellen folytatott eljárást 1941. augusztus 20-án megszüntetik. Az erről hozott határozat megjelöli az ellene felhozott két vádpontot:

„1) a magyar hírszerzés provokátora, és ellenséges tevékenységet folytat a Szovjetunióban élő magyar politikai emigránsok között,

2) a forradalom első éveiben, amikor a magyarországi forradalmi mozgalom tekintélyes alakja volt, tagja a magyar tanácskormánynak, egy sor kispolgári, szindikalista ingadozás jellemezte, s arra törekedett, hogy szakadást idézzen elő a magyarországi forradalmi mozgalomban."

A teljesen abszurd vádak (melyek alól végül tárgyalás nélkül felmentik) jellegzetes sajátossága, hogy Lukács ellen nem lehetett konkrét gyakorlati vétséget előszedni, főbenjáró bűnként csak elméleti–politikai tévedéseket tudtak neki felróni (ezek korábbi, nyilvános beismerése, Lukács önkritikája lett a felmentés egyik indoka). A vád megalapozása, az egész anyag Timár bevallott ügynöki tevékenységére, feljelentésére épült, s ebben egyetlen másik név sem szerepel.[572] A jegyzőkönyvben ugyanakkor kénytelenek voltak rögzíteni, hogy mivel Timáron az ítéletet végrehajtották, Lukáccsal „a szembesítés közöttük lehetetlenné vált".[573]

Lukács felmentését 1941. augusztus 23-án írta alá (ceruzával) jóváhagyólag Berija.

1941. augusztus 26-án hagyja maga mögött Lukács a Lubjankát, ahol még augusztus 5-én egész nap, délelőtt és délután is kihallgatták. A jegyzőkönyv azt is rögzíti, hogy délelőtt 11.15-kor kezdték, és 16.30-kor fejezték be a vallatást. 21 óra 35-ig újból faggatták, és 15.20 és 30 között tartottak szünetet. A kihallgatások hossza és időpontjai (hajnal, délelőtt, dél, délután, éjfél) változtak. Ezek az adatok azt jelzik, hogy a jegyzőkönyvek, amelyek a rendelkezésünkre állnak, rövidítettek, szerkesztettek, a szóbeliség redundanciája ki van belőlük szűrve. A fordítás során rendbe hozták a szövegeket – Lukáccsal hitelesíttették és aláírattták a végleges változatokat.

„A leiratot elolvastam, és az szavaimnak megfelel" – ezt a szöveget írta alá minden esetben.

Egy hónap alatt összesen 9 kihallgatásra került sor a következő napokon: 1941. július 3., 4., 6., 13. (délelőtt, délután), 15., 23., augusztus 5. (délelőtt, délután).

A szerkesztésről, a szelekcióról akkor lehet némi fogalmunk, ha felidézzük azt a szöveget, amelyik egy fontos vallomásrészletre vonatkozik. Lukács meséli el a rá jellemző ironikus stílusban, hogy egy alkalommal mit mondott. Azt akarja érzékeltetni, hogy milyen volt a kihallgatások színvonala: „Színvonalukat abból tudja megítélni, hogy egyszer azt mondta nekem az a pasas, aki kihallgatott: elolvastam ezeket a dolgokat, látom, hogy maga a III. kongresszus idején ultralinks, tehát trockista volt. Erre én azt mondtam neki, nézze, bocsásson meg, ebből csak annyi igaz, hogy én ultralinks voltam a III. kongresszus idején, de nem igaz, hogy akkor Trockij trockista volt, mert akkor Trockij Lenint támogatta. Erre megkérdezte tőlem, hogy ki volt akkor trockista. Mondtam, hogy az olasz kommunisták egy része, a lengyel kommunisták egy része, a német kommunisták közül Maslow, Ruth Fischer, Thälmann; amikor Thälmann nevét kimondtam, az én pasasom vörös lett, öklével verte az asztalt, és azt mondta, hogy hazudok. Én erre azt mondtam: nézze, ne beszéljünk hazugságról és igazságról. Én egyet ajánlok magának: a maguk könyvtárában megvan a III. kongresszus jegyzőkönyve. Olvassa el Thälmann beszédét, és olvassa el, hogy Lenin mit mondott erre, és olvassa el Trockij beszédét is. Nem tértünk többé vissza erre a kérdésre."[574] Ezúttal nem a vádlott intellektuális, műveltségbeli fölényére helyezném a hangsúlyt, nem arra, hogy vallomása során kioktató „professzori" fejtegetésbe bocsátkozott, hanem arra, hogy vallomásának ez a része természetesen sehol sem található meg a jegyzőkönyvekben.

Számomra azért volt különös élmény az idézett történetet olvasni, mert amikor a 70-es évek elején azt kérdeztem Lifsictől, hogy mit mesélt neki Lukács a kihallgatásáról, azonnal azt válaszolta, hogy Jurij szerint „az egész nagyon komi-

kus volt". A megdöbbent értetlenségre felelve elmagyarázta – sajátos mozdulattal a homlokára csapva –, hogy előadást kellett tartania a kihallgató tisztnek a bolsevik párt, nevezetesen a trockizmus és a leninizmus történetéről.

A kihallgatások tolmácsolással folytak. A szövegek ebből következően többszörös *romláson, rongálódáson* mehettek át, a szóbeli érintkezés, a párbeszéd és a fordítás-leírás során egyaránt. A jegyzőkönyvek megszerkesztett, autorizált orosz szövege csak félig „eredeti", hiszen az eredeti párbeszédszöveg kétnyelvű, és egyik szereplő sem tudta tökéletesen mindkét nyelvet.

A rögzített, véglegesített jegyzőkönyvek azonban a kihallgatások szövegét véleményem szerint lényegében, fő irányát, tendenciáit illetően, minden valószínűség szerint hűen örökítették meg. Az élőbeszédhez képest azonban, annak dacára, hogy dialógusokból áll, a *Vallatás* szövege *halott*. Kísért benne az a tudat, hogy a kihallgatások, a jegyzőkönyvek előkészületek a bírósági tárgyalásra, a *perre*. Nyomukban ítélethozatalra kerül majd sor, s a szövegeket az ítélethez fogja a vád és a védelem felhasználni.

A dialógus, helyesebben a *Protokoll* szereplői már nem személyek, Lukács és Kirillov vagy Lukács és Pugacsov, hanem azok már a *Kérdés* (Vaprosz) és a *Felelet* (Atvet). Ezért kell kitérni arra a feltűnő különösségre, hogy az egész történet „nagyon komikus volt". A vallatás történetének elbeszélését mindvégig *nevetés* kíséri.

Nem olyan könnyű rövid úton kibogozni annak a mélyebb jelentését, hogy „az egész nagyon komikus volt". Egy vallatás normálisan tekintve a legkevésbé sem nevetséges, hanem nagyon is drámai, komoly és komor. Nem a vádlott életét fenyegető, a könnyen lehetséges gyászos végkifejlet miatt, hanem mert a letartóztatott egész személyisége, meggyőződése, hite került válságba. Amikor Lukács racionalizálta, hogy az NKVD „belső börtönének" a foglya, hogy őt vallatják a Lubjankán, csak arra a következtetésre juthatott, hogy a helyzet egészében irracionális, miközben minden egyes eleme nagyon is megmagyarázható, érthető és ésszerű. A szituáció morbid és vérfagyasztó, mégis komikus. A nevetés semmiképpen sem az értetlenség jele. Ironikus kinevetés, ami halálosan komoly, annak a halálosan komoly kinevetése, amit nem lehet komolyan venni, s ezzel létét bármiképpen igazoltnak elismerni.

A marxista–leninista tudóst, a kommunista Lukácsot vallatják a Lubjankán. Ez az, ami halálosan komoly, és olyan antinómia, amit ugyanakkor nem lehet komolyan venni. A kommunista hit tragikumát néha csak nevetve lehetett átélni. Ironikus, megsemmisítő nevetéssel, amely nemet mond erre a tragédiára.

Hogyan lehetett elérni a felmentést? Nem is a felmentést, mert semmiféle tárgyalásra nem került sor. Más történt. Miközben minden egy félelmetes rend szerint folyt, szigorúan hivatalos úton haladt, hivatalos eljárással ment végbe, az egész egyszer csak megtorpant. Megállt. 1941. augusztus 23-án valójában az következett be, hogy *Lukácsot Berija elengedte*. Szabadon engedte.

Berija nem döntött, csak végrehajtott. *Sztálin hozott határozatot.* A döntő végjáték során magától értetődően nem született dokumentum. A végső ponton a szóbeliség az elintézés eszköze, közege, az eljárás formája. Az egyik oldalon az egész úgy játszódott le, ahogyan azt Lukács rekonstruálta.

„Kérdező: És minek köszönheti gyors szabadulását?

Lukács: Utólag megtudtam, hogy Dimitrov járt közben értem.

Kérdező: Volt vele személyes kapcsolata?

Lukács: Még Bécsben, amikor ő mint bolgár emigráns volt ott; egy csomó alkalommal felkeresték mindenféle angol és amerikai újságírók, és mivel én, ha rossz kiejtéssel is, de jól tudok angolul, sokszor fordítottam Dimitrovéknak, és innen ismerem őt.

Kérdező: Moszkvából nem?

Lukács: Moszkvában nem találkoztunk, ő tudniillik egy olyan nagy ember volt és én olyan kicsi, hogy Moszkvában normális találkozás nem volt lehetséges.

Kérdező: Hogyan értesült Dimitrov Lukács elvtárs lefogatásáról?

Lukács: Nagyon egyszerűen. Gertrud szólt Bechernek, Becher, Révai és Ernst Fischer együtt elmentek Dimitrovhoz, és elmondták neki ezt a dolgot. Minthogy Dimitrovnak – nem tudom, miként alakult ki ez Bécsben – igen jó véleménye volt rólam, rögtön elindított egy akciót. Az volt a szerencse, hogy velem együtt Rudas László is le volt fogva, ennélfogva a magyar párt is rögtön csatlakozott ehhez az akcióhoz. Akkoriban Mátyás már mint jövendő vezető szerepelt, és természetesen igen jó viszonyban volt Rudassal. Mármost ha Dimitrov felajánlotta neki, hogy csinálunk egy akciót Lukács és Rudas mellett, akkor ő nem mondhatta azt, hogy Rudas mellett és Lukács ellen, ez nagyon ellene mondott volna Rákosi pszichológiájának."[575]

Mi történt a másik oldalon? Hogyan folyt le az akció, amelyet most már Rákosi Mátyás bonyolított, és vitt el a végkifejletig. A történtekről ő a maga módján a következőket jegyezte fel naplójában: „Közvetlenül a német fasiszta támadás előtt, talán tíz nappal előbb, letartóztatták Rudas Lászlót és Lukács Györgyöt, a magyar kommunista emigráció két vezető tagját. A nemzetközi helyzet nagyon feszült volt, és a letartóztatás meglehetős riadalmat okozott a moszkvai magyar elvtársak között, akik attól tartottak, hogy ez egy újabb üldözési hullám kezdetét jelenti.

A letartóztatottak hozzátartozói természetesen hozzám fordultak. Törtük a fejünket, hogy mit lehet csinálni. Miközben igyekeztünk valamit megtudni, múltak a napok, kitört a háború, s teljesen lehetetlennek látszott, hogy ilyen körülmények között tehetek valamit. Végül is nem maradt egyéb hátra, újra Dimitrovhoz fordultam. Hivatkoztam arra, hogy a letartóztatottakat személyesen ismeri, hosszú évek óta látja a munkájukat stb. Komplikálta a dolgot, hogy közvetlenül a világháború előtt Lukács valami irodalmi vitába keveredett, álláspontját a hivatalos irodalmi körök helytelennek nyilvánították, s emiatt orosz ismerősei húzódoztak attól, hogy most kiálljanak mellette. Dimitrov is láthatóan kellemetlenül hallgatta azt a kérésemet, hogy lépjen közbe a letartóztatottak mellett. El nem utasította, de láttam, hogy mennyire kellemetlen számára az egész eset. Többszöri sürgetésemre végre megígérte, hogy szóvá teszi a dolgot Sztálin előtt. Közben én elkövettem azt a súlyos hibát, hogy közvetlenül Berijához fordultam. Berija, akivel telefonon beszéltem, mikor meghallotta, hogy milyen ügyben akarok vele beszélni, a legdurvábban elutasított. »Úgy látom maga ellenséges elemek kiszabadítására specializálta magát!« – mondta egyebek között. Végül is Dimitrovnak módja volt az ügyet Sztálin előtt ismertetni. Sztálin elég komoran hallgatta az esetet, de azzal a megjegyzéssel, hogy az én kezességemre és felelősségemre teszi, teljesítette kérésemet. Dimitrov még aznap közölte velem közbelépésének pozitív eredményét. Néhány nap múlva a letartóztatottakat szabadlábra helyezték, nekem pedig egy, a belügyi kérdésekben járatos elvtárs (úgy emlékszem, Varga Jenő volt) megmondta, hogy ezt nem viszem el szárazon: Berija nem fogja megbocsátani nekem, hogy akarata ellenére keresztülvittem Rudas és Lukács kiszabadítását."[576]

Tehát Dimitrov közvetítette Rákosi kérését Sztálinhoz. Hogy egészen pontosan mikor és hol beszélt augusztusban Dimitrov Sztálinnal az ügyről, az máig nem derült ki teljesen. Könnyen elképzelhető ugyanakkor, hogy Lukács megmenekülése az ő ügyétől egészen független körülményeken is múlott. Ismeretes, hogy nem volt veszélytelen Sztálinnál valakinek az érdekében „közbenjárni". Tudjuk, hogy Dimitrovnak, mint ez Rákosi elbeszéléséből is kiderül, nem volt könnyű ezt megtennie. Kedvező alkalmat, lehetőséget kellett találnia. Emlékezzünk vissza arra, hogy néhány évvel azelőtt Dimitrov panaszkodott a hozzá segítségért forduló Kelen Jolánnak: *„Azt hiszi, hogy engem ott fogadnak?* Letartóztatják szekcióim vezetőit, és még csak nem is szólnak erről nekem!" Kelen Jolán ezek után joggal feltételezte, hogy még a levele sem jutott el Sztálinhoz. Kelen Józsefet 1938-ban nem sikerült megmenteni.

Lehet, hogy Lukácsot végső soron az mentette meg, hogy adódott egy kedvező alkalom: Sztálinnak és Dimitrovnak 1941. augusztus 2-án egy *bulgáriai felkelés előkészítéséről* kellett tárgyalnia.[577] Ha feltételezésem helytálló, akkor ez alkalommal összekapcsolhatóvá váltak a tulajdonképpen nem összetartozó elemek, és bár lehet hogy kedvetlenül, de Sztálin odafigyelt arra, amit Dimitrov mondott. (Hogy döntéséhez valóban szüksége volt-e Rákosi „kezességére és felelősségére", az iránt kétségeim vannak.) Az „akció" végkifejleténél is igaz maradt az, hogy a helyzet egésze teljesen irracionális, miközben minden egyes eleme abszolút racionális volt.

Itt kell újra feltenni azt a kérdést, hogy vajon most már tudjuk-e, miért tartóztatták le Lukácsot. Nem lehet teljesen beérnünk azzal, amit eddig áttekintettünk, s elintézettnek vennünk a választ azzal a már idézett körülménnyel, hogy Lukácsot a magyar rendőrség rezidenseként fogták le Timár feljelentése alapján. Nyugtalanító hiányosságokat fedeztünk fel, ami nem volt nehéz, amikor el kellett fogadnunk, hogy az ügy egyértelműen szűken véve *magyar* vonatkozású lett. Lukács későbbi interpretációja is ezt a benyomást támasztja alá.

A kihallgatások során az, ami alapvető volt Lukács Szovjetunióbeli munkásságában, tevékenységének tudományos része, az elméleti erőfeszítéseivel kapcsolatos ádáz irodalmi, esztétikai, filozófiai, ideológia viták, nagyszámú publikációja és könyvei, egyáltalában nem kerülnek szóba a Lubjankán, még kivételesen sem játszanak szerepet. Pedig ezek nyilvánosak, közismertek voltak. A vádlott közel egy évtizedes akadémiai, tudományos, irodalmi jelenléte, amelynek közege főképpen a szovjet szellemi élet (nem az emigráció) volt, nem tárgya a vizsgálatnak. Ha igaz lenne, hogy Lukács a magyar rendőrség embereként „működött", akkor ez is indokolt lenne, mint ahogy érthetővé válna az is, hogy ennek az egy évtizedes *elméleti* tevékenységének *német* (és németországi) vonatkozásai alig szerepelnek. Ám Lukács élete, politikai tevékenysége és elméleti munkája a Szovjetunióban *minden vonatkozásban hármas egység által determinált: magyar, szovjet és német.* Ezt az egy-

séget gyakorlatilag, politikailag-szervezetileg a nemzetközi kommunista mozgalom világszervezete, a *Komintern* fogja egybe. Lukács szovjet állampolgár, ám sajátos emigrációs állampolgársággal, pontosabban *pártpolgársággal* is rendelkezik. A Komintern *polgára*.

E hármas egység teljessége és a német vonatkozások nagy része hiányzik a rendelkezésünkre álló dokumentumokból. Ám a fragmentumok is arról tanúskodnak, hogy mennyire sokoldalú, rendkívül szerteágazó volt Lukács tudományos, irodalmi és közéleti tevékenysége a Szovjetunióban. Ezek a dokumentumok elenyésző kivétellel nem politikai anyagok, nehezen lehetett volna őket felhasználni a Lubjankán.

Lukács pályafutását fiatal korától végigkíséri az a változó értelemben használt „besorolás", hogy *német gondolkodó.* A harmincas és negyvenes években, az emigráció éveiben ez a kérdés nem került a középpontba, nem kapott különös hangsúlyt. A letartóztatáskor róla felvett adatokból összeálló hivatalos kép elég színes: Georg Oszipovics nemzetisége *magyar* (a később kitöltött összes kérdőíven is a „vengerec" szó szerepel), *szovjet* állampolgár, a *német* kommunista párt (KPG) tagja, a Szovjet Írószövetség *német szekciójának* tagja (ez tollal alá van húzva), s végül a Szovjet Tudományos Akadémia filozófiai intézetének *tudományos munkatársa.*[578]

A szovjet tudományos közéletben való részvétele mellett Lukács munkásságában az emigráció idején a legnagyobb helyet természetesen a *német* filozófiával, irodalommal és kultúrával összefüggő kutató tevékenysége foglalta el. Ennek számos ismert, itteni részletezésre nem szoruló oka volt, és nem érinthetem azokat az elméleti és gyakorlati hatásokat sem, amelyeket a német politikai és a világháborús események, a Szovjetunió megtámadása idéztek elő. Utalok csupán arra, hogy ekkori munkásságának számbavételekor Lukács minden esetben első helyre tette azt a tevékenységet, amelyet a *Lityeraturnij Krityik*kel párhuzamosan az *Internationale Literatur* szerkesztőbizottságában végzett. Egy másik, bár esetlegesnek tűnő példa lehet az, mekkora erőfeszítést fejtett ki

Lukács annak érdekében, hogy méltóképpen emlékezzenek meg Gottfried Keller születésének 120. évfordulójáról. A *Vallatás a Lubjankán* Függelékében több dokumentum is helyet kapott, amely ezt az erőfeszítést tanúsítja.[579]

Az 58 dokumentum közül 11 német vonatkozású ügyekkel kapcsolatos. Ez nem túl sok, de nem is kevés. Hasznos lett volna, ha több kerül be a kötetbe a Komintern és a KGB német anyagából. Meg kell említeni ugyanakkor a publikáltak közül két fontos dokumentumot, amelyek Lukács 1931 és 1933 közötti *németországi* tevékenységéről számolnak be. Az egyik *Tájékoztatást* J. R. Becher, a másikat pedig Gábor Andor írta. Lehetne találgatni, hogy milyen megrendelésre készült el egy időben, 1936. május 10-én és május 19-én a két „Tájékoztatás G. Lukács németországi munkájáról",[580] ám ehelyett fontosabb aláhúzni azt, hogy a kétségkívül *azonos* megrendelő Becher Lukács tevékenységét dicsérő rövid beszámolójából kevesebb konkrét adathoz, tárgyszerű információhoz jutott, mint Gábor Andor tájékoztatásából. Feltűnő Gábor Andor rendkívüli jól értesültsége, amellyel beszámol Lukács különböző szervezetekben végzett berlini munkájáról.

Beszámolójából néhány, a későbbiek szempontjából fontos elemet emelek ki. 1932 elején a kommunista párt kezdeményezésére létrejött az *Intarb-Internationaler Arbeiter-Verlag*, amelynek tevékenységébe a párt által korábban el nem ért értelmiségi csoportokat, tudósokat, egyetemi tanárokat vontak be. A szervezetet K. A. Wittfogel vezetette, s Lukács a frakció vezetésének helyetteseként azt a megbízatást kapta, hogy szervezze meg az *Arbplant*. Az *Arbeitsplan* a szovjet tervgazdaság tanulmányozásának munkaközössége volt, amely azt a feladatot kapta, hogy összefogja azokat a német tudósokat (közöttük a baloldali csoportokat is), akik szimpatizáltak a tervgazdaság bevezetésének szovjet kísérletével.

1932 tavaszán még egy szervezetet sikerült életre hívni. Megalakult a BGB, a *Szellemi Foglalkozásúak Szövetsége*, amelynek feladata az értelmiség középrétegeinek (mérnökök, orvosok) összefogása lett. S ebben a körben bízták meg Lukács

elvtársat a frakció munkájának vezetésével, amit ő buzgalommal és jó eredményekkel végzett 1933 márciusáig (még azután is, hogy Hitler hatalomra került) – írja beszámolójában Gábor Andor.[581]

1941. április elején Lukács azt a felszólítást kapja a Komintern káderosztályától, hogy adjon tájékoztatást arról a tevékenységről, melyet Németországban az *Arbeitsplan*ban és a *BGB*-ben csaknem tíz évvel korábban folytatott. Megint csak találgatni lehet, hogy mi volt e felszólítás hátterében. V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalin azt állítják, hogy „[o]kkal lehet feltételezni, hogy a Komintern személyzeti osztályán átmenő igény az NKVD Állambiztonsági Főigazgatósága 5. osztályától indult ki, amely 1940. decemberétől aktivizálta az együttműködést Arvid Harnachhal, Adam Kuckhoffal és az Arblpan, a Szellemi Foglalkozásúak Szövetsége, illetve egyéb szervezetek más egykori tényezőivel; ezen szervezetek vezetőségében Lukács is részt vett."[582] Mindenesetre a megrendelés, amely végül Lukácsnál kötött ki, nagyon magasról indulhatott, mert egyenesen Dimitrovnak címezték.[583]

Még egy „német ügy" kapcsolódhatott, lehet, hogy csak közvetve, a Kominternhez befutó megrendeléshez. 1941 márciusában német írók, közöttük Becher és Lukács felkeresték M. Apletyint, a Szovjet Írószövetség Nemzetközi Bizottságának elnökét, azzal a kéréssel, hogy segítse elő a német írók műveinek német nyelvű kiadását. A találkozóról szóló levelét Apletyin azzal fejezi be, hogy a nála járt írók ebben az ügyben fel akarják keresni Wilhelm Picket és Dimitrovot is.[584]

A német írók könyvei német nyelvű kiadásának finanszírozásáról való döntésben kulcsszerepet játszó Apletyin, a külügyi bizottság titkára, a „szerv" embere volt. Háy Gyula szerint a Szovjetunióban élő külföldi írók megfigyelése volt a titkosszolgálati feladata.[585] Sinkó Ervin az *Egy regény regénye* című könyvében adott jellemzést róla: „...ahhoz az Apletyin elvtárshoz kellett fordulnom, hogy támogassa meghosszabbításért beadott kérvényemet, aki orromnál fogva vezet már Moszkvába érkezésem óta a *Littérature Internationale*-ban köz-

lendő szemelvénnyel. Ezúttal Apletyin elvtárs rendkívül savanyú képpel kérdezte, hogy milyen jogon ajánlhatja ő tartózkodási engedélyem meghosszabbítását. Végül is úgy döntött, hogy nem ő fog ajánlani, hanem csak közvetíteni fogja a véleményt, amelyet erre vonatkozólag a magyar párttól kap."[586]

Lukács természetesen teljesítette a felkérést, és 1941. április 4-én elküldte azt a tájékoztatását, amely egyrészt az *Arbplan* és a *BGB* tevékenységéről szólt, másrészt öt olyan személyről (Friedrich Lenz professzor, Arwid Harnack és Paul Massing pártmunkások, Ernst Jünger író, Adam Kuckhoff színházi rendező), akik e szervezetek munkájában részt vettek.

Azt, hogy kinek a kezébe került ez a beszámoló, és mire használták fel, azt éppen úgy nem tudjuk, mint ahogy ismeretlen maradt Gábor Andor korábbi beszámolójának hatása, következménye. A két beszámoló összevetésére mindenesetre most lehetőség nyílt (Apletyin számára is) az NKVD illetékes osztályán, és megállapíthatták, hogy azok teljesen megegyeznek.

Illés László úgy véli, hogy a *Vallatás a Lubjankán* című kötetben publikált dokumentumok közül Lukács 1941. április 4-én írt levele „érzékletes felvilágosítást" adhat letartóztatásának „valódi okáról". Merész feltételezését arra építi, hogy csak „NKVD logikával érthető, hogy a Komintern megbízásából a politikailag igen különböző összetételű német értelmiség közt felvilágosító és szervezőmunkát végző Lukács maga is gyanússá vált, s 1941. április 4-i jelentése éppen ilyen kapcsolatairól tudósít részletesen, azaz »felfedte« ezeket a külföldi kapcsolatokat, amelyeket a megbízó nyilván ismert, de most »sajátkezű« dokumentumra volt szüksége. A német támadás aktivizálta »bekerítése« előkészületeit, s nagy valószínűséggel ezért kellett ekkor intézkedni – elnémításáról."[587]

Természetesen roppant nehéz az NKVD fejével gondolkodni, s annyi évtized után beleélni magunkat abba a logikába, amely nem biztos, hogy logikus volt. Egy merész hipotézissel szemben ezúttal egyáltalán nem könnyű kétségeket felsorakoztatni, hiszen Lukács letartóztatásával kapcsolatban az észszerű és ésszerűtlen spekuláció számos változata lehetséges.

Miért tartóztatták le Lukácsot? A válasznál, a „kézenfekvő magyarázatnál" úgy vélem ezúttal előbbrevalók lehetnek a *kérdések*. – Miért, mihez volt az NKVD-nek „sajátkezű" dokumentumra szüksége? – Kinek volt útjában, kire jelenthetett veszélyt Lukács? – Miért tartóztatták le Rudast? – Miért nem tartóztatták le Gábor Andort és (vagy) Bechert? – Ha nem a magyar, hanem a „német vonal" volt a döntő abban, hogy Lukács a Lubjankára került, akkor ebbe – a dokumentumok tanúsága szerint – könnyen belekeverhető lett volna Gábor Andor vagy Becher, annál is inkább, mivel Lukács hivatalos német kapcsolatai a harmincas években főként Becheren keresztül bonyolódtak.

Ezek a kérdések további kutatásra és majd válaszra várnak. Lukács György történetének megismerése fontos hozzájárulás a sztálini kommunizmus természettörténetének megismeréséhez is.

Lukács túlélte a Lubjankát. Történetének alapkérdése lett, hogyan élte meg.

Budapest, 2001.

Jegyzetek

[1] Korántsem véletlen, hogy *A demokratizálódás jelene és jövője* című tanulmányának teljes szövegét életében nem engedték kiadni. Ebben Lukács megállapítja, hogy „akadozik a sztálini módszerek radikális megszüntetése, sőt időnként vissza is térnek hozzájuk formálisan módosított, lényegében azonban csak alig tompított formában..." A mű első kiadása: Georg Lukács: *Demokratisierung heute und morgen.* (Veröffenlichungen des Lukács-Archivs aus dem Nachlass von Georg Lukács) Akadémiai Kiadó, 1885. Ezt követte a mű publikációja az NSZK-ban: Georg Lukács: *Sozialismus und Demokratisierung.* Mit einer editorischen Nachbemerkung von Frank Benseler und einem Nachwort von Rüdiger Dannemann. Frankfurt am Main, 1987, Sendler Velag. Magyarul először: Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Előszó: Almási Miklós, szerkesztői utószó: Sziklai László. Budapest, 1988, Magvető Kiadó (Az MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívumának gondozásában). 206. o.

[2] Sziklai László: Lukács György 1885–1971. In: Lukács György: *Marx és Lenin.* Kossuth, 1985, 389. o.

[3] Mihail Lifsic–Sziklai László: *Moszkvai évek Lukács Györggyel.* Gondolat, 1989, 103. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.) „Nehéz tagadni azt a tényt, hogy a harmincas években a nép hatalmas többsége bekapcsolódott egy új, számára korábban elérhetetlen tevékenységbe, mozgásba jött, óriási lépést tett a jövőbe, amikor elsajátította a régi falusi Oroszországban ismeretlen technikát, megragadta az új művelődési lehetőségeket, látóköre kitágult földrajzilag és minden másban, beleértve hazája múltját, a történelmi távlatot is. – A forradalmiságnak, a forradalmi átalakulásoknak a húszas években uralkodó szűkebb, elvontabb fogalmát egyetemesebb és konkrétabb elképzelés váltotta föl." Uo.

[4] Mihail Lifsic: Az októberi forradalom erkölcsi jelentése. (*Kommunyiszt.* 1985, 3. sz.) *Világosság.* 1987, 11. sz. 680. o.

[5] Mihail Lifsic–Sziklai László: *Moszkvai évek Lukács Györggyel.* 108. o.

[6] Lukács György 1941. július 13-i kihallgatásának jegyzőkönyve. *Vallatás a Lubjankán.* Szerk. V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalin. Budapest, 2002, Argumentum–Lukács Archívum, 70. o.

[7] *Rassztrelnije szpiszki. Moszkva 1937-1941.* „Kommunarka", Bitovo. Knyiga pamjatyi zsertv politicseszkih represszij. Moszkva, „Zvenja", 2000, 400. o.

[8] Lukács György: Önéletrajz 1940-től. In: uő: *Curriculum vitae.* Szerk. Ambrus János, Magvető, 1982, 460. o. – Letartóztatásának napját Lukács itt tévesen adja meg, összetévesztve a Szovjetunió megtámadásának időpontjával.

[9] *Vallatás a Lubjankán.* 216–217. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[10] „Én ötvenhatot egy nagyon spontán mozgalomnak fogtam fel. Ennek a spontán mozgalomnak kellett egy bizonyos ideológiát adni, és én vállalkoztam arra, hogy egyes előadásokban elvégezzem ezt a feladatot." Idézi: Eörsi István: *Az utolsó szó jogán.* In: Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon.* Szerk. Eörsi István. Budapest, 1989, 30. o.

[11] „Öregkorában a történelem kétszer is – 1956-ban és 1968-ban – benyújtotta neki a számlát, ő azonban nem akarta elismerni a csődöt. Csak egyetlenegyszer hallottam a szájából, 1968 őszén, nem sokkal a Varsói Szerződés csapatainak Prágába való bevonulása után, hogy »az 1917-ben kezdődött kísérlet alighanem kudarcot vallott és az egészet majd máskor és máshol kell elkezdeni«." Eörsi István: *Bevezető megjegyzés.* Uo. 17–18. o.

[12] „A Marx írásaiban való előrehaladó – bár ellentmondásos, nem egyenes vonalú – elmélyülés intellektuális fejlődésem történetévé és – messze túl ezen – egész életem történetévé vált, amennyiben ennek az életnek egyáltalában jelentősége van a társadalom számára." Lukács György: *Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok.* Szerk. Márkus György. Budapest, 1971, II., 14. o.

[13] Kommunistává fejlődése jellemzésekor szükségesnek tartotta leszögezni, hogy „állásfoglalásom idegen: a) az átlagkommunistáktól, b) a szociáldemokratáktól. Radikális kommunistának számítottam – de dogmatizmusukhoz nem volt közöm." Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 68. o.

[14] „Bécs engem csak mint magyar centrum érdekelt, de Bécsbe nem lehetett menni, mert a magyar párt, ti. Kunék tiltakoztak volna. Ezért választottam aztán Berlint, mert azt gondoltam, helyesen, hogy a német pártban komolyan dolgozhatok. Abban a két-három évben, amit Berlinben töltöttem, kizárólag német munkát végeztem." Uo. 209. o.

[15] Uo. 208. o.

[16] Ezért tartom minden szempontból pontosabbnak könyvem új alcímét.

[17] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 205. o.

[18] „...ebben az időben az volt a legfontosabb kérdés, hogy Hitler elpusztuljon." Uo. 245. o.

[19] Uő: *Utam Marxhoz.* II., 303. o.

[20] Lukács határozottan leszögezte, hogy az „alárendelés" nem vezetett nála a sztálini ideológiai tendenciák előtti ideológiai kapitulációhoz. „Egyidejűleg azonban – írta – tisztában voltam vele, hogy abban az időben bármiféle oppozíció nemcsak hogy fizikailag volt lehetetlen, hanem nagyon könnyen azoknak az erőknek a szellemi-erkölcsi támaszává lehetett volna, melyek minden kultúra halálos ellenségei és pusztítói voltak. – Ezért arra kényszerültem, hogy egyfajta partizánharcot folytassak saját tudományos eszméimért, vagyis hogy néhány alkalmas Sztálin-idézettel műveim megjelenését lehetővé tegyem, és ezekben fejtsem ki azután eltérő nézeteimet a szükséges elővigyázatossággal és mégis olyan nyíltan, amennyire azt a mindenkori történelmi erőtér megengedte. Ez természetesen néha hallgatást parancsolt." Uo. 303–304. o. – Lukács és a sztálinizmus kérdéséről lásd Lukács über den Stalinismus. Auswahlbibliographie. In: *Ist der Sozialismus zu retten?* Briefwechsel zwischen Georg Lukács und Werner Hoffman. Budapest, 1991, Georg-Lukács-Archiv–T-Twins Verlag, 243. o.

[21] Lukács hibátlanként kezelte a sztálini taktikát, bár később belátta, hogy amikor „Sztálin taktikailag szükségesnek tartotta a németekkel való megegyezést, jobban bízott ennek szilárdságában, mint ahogy az megérdemelte volna." Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 246. o. – Egyébként Lukács mindvégig biztos volt a győzelemben, arra építve meggyőződését, hogy „Oroszország, amely már egyszer megsemmisített egy Hitlernél nagyobb embert, Napóleont, az meg fogja semmisíteni Hitlert is." 250. o.

[22] Lukács György: *A humanizmus és a barbárság harca (1943).* A Lukács Archívum és az Állami Gorkij Könyvtár kiadványa, [1986,] 9. o.

[23] Uo. 3. o.

[24] Uo. 7. o.

[25] „...a fehérterror elől Lukács először Ausztriába, azután Németországba menekült. Azokban az években Magyarországra csak illegálisan, a Komintern megbízásából tért vissza. 1933-ban Hitler hatalomra jutása következményeként Németországban is illegalitásba kényszerült. Lukács humorral bőven fűszerezve mesélte, megtalálta a módját, hogyan menekülhet meg a rendőrkopóktól. A sikerhez csak az kellett, hogy pénz legyen a zsebében: tovább aztán már lehetett számítani a takarékos nyárspolgári lelkületre. A Gestapó ügynökei annyi pénzt kaptak, hogy áldozatukat az összes tömegközlekedési eszközön – villamoson, autóbuszon s a berlini földalattin – kövessék. Lukácsnak csak taxit kellett fogadnia, s máris elveszítette a »sleppet«: még ha volt is a zsebében márka, egyetlen ügynök sem akarta azt taxira pazarolni, mert amit így megspórolt, azt hazavitte az asszonynak." V. Laksin: Találkozás a Belgrád rakparton. *Szovjet Irodalom.* 1989, 3. sz. 131.o.

[26] Lukács György: *Művészet és társadalom.* 2. kiad. Budapest, 1969, Gondolat, 12. o.

[27] Uő: *Megélt gondolkodás.* 206. o.

[28] Uo. 207. o.

[29] Mihail Lifsic–Sziklai László: *Moszkvai évek Lukács Györggyel.* 188–189. o.

[30] Theodor W. Adorno: Erpresste Versöhnung. Zu Georg Lukács' „Wider den missverstandenen Realismus". In: *Lehrstück Lukács.* Hrsg. von J. Matzner. Frankfurt a/M, 1974, 178. o.

[31] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 77–81. o.

[32] Lukács öt kötete: *Lityeraturnije tyeorii XIX veka i markszizm.* Moszkva, 1937, Goszlitizdat, 284 o.; *K isztorii realizma.* Moszkva, 1939, Goszlitizdat, 370 o.; *Gottfried Keller.* Kiew, 1940, Staatsverlag der nationalen Minderheiten der UdSSR, 111 o.; *Borba gumanyizma i varvarsztva.* Taskent, 1943, Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo UzSZSZR, 68 o.; *Írástudók felelőssége.* Moszkva, 1944, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 94 o.

[33] Vö. Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 244. o.; Georg Lukács: *Der historische Roman.* Vorwort (Moskau, September 1937). Berlin, 1955, 9–10. o.

[34] Lukács György: *A realizmus problémái.* Budapest, 1948, 5. o.

[35] Vö. uő: Arisztokratikus és demokratikus világnézet. In: *Utam Marxhoz.* II., 96–97. o.

[36] *Georg Lukács zum 70. Geburtstag.* Berlin, 1955.

[37] Vö. *Irodalom és demokrácia. Az irodalmi (Lukács-) vita dokumentumai. (1949–1951).* Szerk. Ambrus János. Budapest, 1983, I. k., 243–260. o. Lásd még Zoltai Dénes: *Egy írástudó visszatér.* Budapest, 1985, 52. o.

[38] Vö. Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 82. o.

[39] Idézi Frank Benseler: Ein Lokalpatriot der Kultur. In: *Festschrift zum 80. Geburtstag von Georg Lukács.* Hrsg. von Frank Benseler. Neuwied, 1965, 22. o.

[40] Vö. Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 84. o.

[41] *Georg Lukács und der Revisionismus. Eine Sammlung von Aufsätzen.* Berlin, 1960. Vö. még Zur ideologisch-theoretischen Konzeption von Georg Lukács. *Weimarer Beiträge.* Jg. IV. 1958, Sonderheft.

[42] Lásd pl. Lukács' revisionistischer Kampf gegen die sozialistische Literatur. (1958). In: Alexander Abusch: *Humanismus und Realismus in der Literatur.* Leipzig, 1973, 167. o.

[43] Alexander Abusch, Willi Bredel és Otto Gotsche felszólalása a Német Írószövetség elméleti konferenciáján hangzott el (1958. június 6–8.). Vö. Vom Werden unserer sozialistischen Nationalliteratur. *Neue Deutsche Literatur,* 1958, 8. sz. 68–83. o.

[44] Georg Lukacs: Ekonomicseszkije vzgljadi Gegelja v jenszkij period. *Voproszi Filoszofii.* 1956, 5. sz. 151–162. o.; G. Zejdel–E. V. Iljenkov–L. J. Naumenko: *Molodoj Gegel.* Uo. 181–184. o.

[45] Protyiv filoszofszkovo revizionyizma. Peredovaja. *Voproszi Filoszofii.* 1958, 10. sz. 3–18. o. – Lásd még A. G. Jegorov: *Protyiv revizionyizma v esztyetyike.* Uo. 1958, 9. sz. (magyarul: *Társadalmi Szemle,* 1958, 11. sz.); E. K. Szokolov: *Krityika revizionyisztszkoj koncepcii irracionalizma na sztranyicah „DZfPh".* Uo. 1958, 12. sz.

[46] *A fiatal Hegel* részlete, *„A szellem fenomenológiája" felépítésének vázlata* a *Hegel-emlékkönyv*ben jelent meg (szerk. Szigeti József. Budapest, 1957, 35–118. o.). Az emlékkönyv Hegel halálának 125. évfordulójára készült. A megemlékezéshez „kívánnak hozzájárulni tanulmányaikkal a magyar marxista filozófusok is. A kötet nyomdába adását az 1956. október 23-ával kezdődő ismeretes ellenforradalmi események akadályozták. Mivel azonban a kötet tanulmányai megírásuk, illetve kötetbe gyűjtésük alkalmi jellege ellenére is általános érdekű kérdéseket tárgyalnak, a magyar olvasó az alkalom elmúltával is figyelemmel tanulmányozhatja ezeket" – írja az *Előszó*ban a szerkesztő. Lásd még Szigeti József alábbi írásait: Még egyszer a Lukács-kérdésről. *Társadalmi Szemle,* 1957, 7–8. sz.; *Lukács György filozófiai és politikai nézeteinek összefüggése.* Uo. 1958, 2. sz. A „Lukács-kérdés" további adalékai: Lukács György filozófiai munkásságának bírálatához. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1958, 3–4. sz.; *A kommunista filozófus-aktíva vitájáról.* Uo. 1960, 3. sz. Az ekkori magyarországi

kritikáról lásd Marija A. Hevesi: K krityike vozzrenyij G. Lukacsa (Po sztranyicam vengerszkoj pecsatyi). *Voproszi Filoszofii,* 1958, 6. sz.

[47] Georg Lukács: Das ästhetische Problem des Besonderen in der Aufklärung und bei Goethe. In: *Ernst Bloch zum siebzigsten Geburtstag.* Festschrift. Hrsg. von R. O. Gropp. Berlin, 1955.

[48] Uő: Kunst und objektive Wahrheit. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie,* 1954, 2. sz. – Eredetileg: *Lityeraturnij Krityik,* 1935, 9. sz. Magyarul először *A realizmus problémái* c. kötetben.

[49] Uő: *Wider den missverstandenen Realismus.* Hamburg, 1958. – E tanulmánykötet maga is „átmeneti" jellegű: az első két írás *(Az avantgardizmus világnézeti alapjai; Franz Kafka vagy Thomas Mann?)* még a XX. kongresszus előtt, a zárótanulmány *(A kritikai realizmus a szocialista társradalomban)* már utána készült.

[50] Uo. 10. o.

[51] Uo. 6–7. o.

[52] Uo. 11. o.

[53] Die Gegenwartsbedeutung des kritischen Realismus. In: Georg Lukács: *Essays über Realismus* (Probleme des Realismus. I.) Neuwied und Berlin, 1971, 457–603. o.

[54] Vö. pl. D. Glowka: *Georg Lukács im Spiegel der Kritik. Die Interpretationen des Lukács'schen Denkens in Deutschland 1945–1965.* Inaugural-Dissertation. Berlin, 1968; *Positionen. Beiträge zur marxistische Literaturtheorie.* Hrsg. von Werner Mittenzwei. Leipzig, 1969.

[55] Lukács ekkori írásainak (újra)kiadásai: *Écrits de Moskau. Traduction et introduction de C. Prévost.* Paris, 1974; *Moskauer Schriften. Zur Literaturtheorie und Literarurpolitik 1934–1940.* Hrsg. von Frank Benseler. Frankfurt a/M, 1981; *Esztétikai írások 1930–1945.* Szerk. Sziklai László. Budapest, 1982; *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* Hrsg. von László Sziklai. Budapest, 1982; *Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionären Ideologie geworden?* Hrsg. von László Sziklai. Budapest, 1982.

[56] *Festschrift zum 80. Geburtstag von Georg Lukács; Georg Lukács zum 13. April 1970.* (Goethepreis '70) ad lectores 10. Neuwied, 1970.

[57] *Dialog und Kontroverse mit Georg Lukács. Der Methodenstreit deutscher sozialistischer Schriftsteller.* Hrsg. von Werner Mittenzwei. Leipzig, 1975. – A tanulmánykötet, írja később szerkesztője, „megkísérelte Lukács művét és hatását historizálni, a marxista esztétikákhoz való hozzájárulása során tett előrelépéseit és határait elemezni. Az NDK marxista irodalomtudománya, melyre Lukács befolyása a kritikátlan dicséret és a radikális elvetés extrém fázisaiban ment végbe, éppen ezért még nem találta meg az új viszonyt művéhez. Lukács munkái azonban feladataink számára újra produktívvá válhatnak, ha ezeket kritikailag és a szocialista irodalom fejlődésének kontextusában alternatív megközelítéssel olvassuk". (Werner Mittenzwei: Lukács' Ästhetik der revolutionären Demokratie. In: Georg Lukács: *Kunst und objektive Wahrheit.* Hrsg. von Werner Mittenzwei. Leipzig, 1977, 17. o.)

[58] Garai Tibor beszélget Lukács Györggyel (1976. január 2.) In: *A század nagy tanúi.* Budapest, 1978, 211. o.

[59] Vö. Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 254. o.
[60] Lukács György levele Lesznai Annához, Budapest 1945. dec. 25. Lukács Archívum és Könyvtár (a továbbiakban: LAK).
[61] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 82. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)
[62] Uő: *A társadalmi lét ontológiájáról.* Budapest, 1976, II., 449. o.
[63] Uo. 452. o.
[64] Uo. 474. o.
[65] Marx–Engels: A német ideológia. *Marx és Engels Művei.* Budapest, 1957–1988. (A továbbiakban: MEM) 3., 466–467. o. (Az utolsó kiemelés tőlem. – Sz. L.)
[66] Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II., 489–490. o.
[67] Uo. 526–527. o.
[68] Uo. 528. o.
[69] Marx–Engels: A német ideológia. *MEM* 3., 39., 41. o.
[70] Uo. 46. o.
[71] Uo. 466. o.
[72] Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II., 449–450. o.
[73] Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In: *MEM* 42., 107. o.
[74] Marx–Engels: *A német ideológia.* 35. o.
[75] Lukács György: *Utam Marxhoz.* II., 303. o.
[76] Uo.
[77] Uo. 303–304. o. (Kiemelés tőlem. – SZ. L.)
[78] Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* Budapest, 1966, 46. o.
[79] Georg Lukács: *Essays über Realismus.* Neuwied und Berlin, 1971, 677. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)
[80] Lukács György: Pártköltészet. In: uő: *Magyar irodalom – magyar kultúra.* Szerk. Fehér Ferenc és Kenyeres Zoltán. Budapest, 1970, 303. o.
[81] Uo. 305. o.
[82] Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II., 560. o.
[83] Uő: *Lenin.* Szerk. Vajda Mihály. Budapest, 1970, 6. o.
[84] Uő: *Megélt gondolkodás.* 195. o.
[85] Uő: Marxista fejlődésem: 1918–1930. In: uő: *Történelem és osztálytudat.* Szerk. Vajda Mihály. Budapest, 1971, 724. o.
[86] Lásd uő: *Curriculum vitae.* 174. o.
[87] Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez. (Szabad Nép, 1950. márc. 18.) In: *A Lukács-vita (1949–1951).* Szerk. Ambrus János. Budapest, 1985, 175. o.
[88] Lukács György: *Curriculum vitae.* 465–466. o.
[89] Vö. A Kommunista Internacionálé VI. kongresszusa (1928. júl. 17.–szept. 1.) In: *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai.* Budapest, 1975, 315–316. o.
[90] Amikor egy rövid időre úgy tűnt, hogy a kiutasítás végrehajtása elháríthatatlan, Lukács még arra is vállalkozott, hogy kioperáltassa a nyakán már régóta meglevő ártatlan zsírmirigyet, csak hogy a *kórházi* kezeléssel időt nyerjen. (Jánossy Ferenc közlése.)

[91] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 208. o.
[92] Sziklai László beszélgetései Mihail Lifsiccel. LAK.
[93] Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra.* 18. o.
[94] Vö. uő: *Történelem és osztálytudat.* 722–723. o.
[95] Uő: *Curriculum vitae.* 159. o.
[96] Peter Ludz: Der Begriff der demokratischen Diktatur in der politischen Philosophie von Georg Lukács. In: Georg Lukács: *Schriften zur Ideologie und Politik.* Neuwied und Berlin, 1967, 51. o. – „Már a Blum-tézisek előtt a párt 1928. júliusi plénumán az »osztály az osztály ellen« jelszó kiadásával lényegében háttérbe szorították a demokratikus szabadságjogokért való konkrét küzdelmet." (Tudományos ülésszak a KMP megalakulásának 50. évfordulója alkalmából. Szabó Ágnes előadása. *Párttörténeti Közlemények.* 1969, 1. sz. 193. o.)
[97] Jörg Kammler: *Politische Theorie von Georg Lukács. Struktur und historischer Praxisbezug bis 1929.* Darmstadt und Neuwied, 1974, 331. o.
[98] Lukács György: *Curriculum vitae.* 219. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)
[99] Uő: Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről s a KMP feladatairól. *Párttörténeti Közlemények.* 1975, 4. sz. 187. o.
[100] Uo. 189. o.
[101] Uo. 187. o.
[102] A Kommunista Internacionálé programja. In: *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai.* 295–296. o.
[103] Lukács György: *Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről s a KMP feladatairól.* 189. o.
[104] Uo. 188. o.
[105] Uo. 189. o.
[106] Uo. 190. o.
[107] Álláspontunk e kérdésekben némiképp eltér Lackó Miklós úttörő jelentőségű tanulmányától. In: Lackó Miklós: *Válságok – választások.* Budapest, 1975, 185–186. o.
[108] Vö. Betlen Oszkár: A KMP II. kongresszusa politikájának nemzetközi vonásairól és a párt stratégiájáról. *Párttörténeti Közlemények.* 1963, 3. sz. 124. o.
[109] Szabó Bálint: *Népi demokrácia és forradalomelmélet.* Budapest, 1974, 41–43. o.
[110] Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra.* 18. o.
[111] Uő: *Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről s a KMP feladatairól.* 185–186. o.
[112] Erich Kästner: Auf einen Sprung nach Russland. *Das Neue Russland.* 1930, 5–6. sz.; F. C. Weiskopf: *Zukunft im Rohbau. 18 000 Kilometer durch die Sowjetunion.* Berlin, 1932, Malik-Verlag, 20. o.
[113] Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita.* Budapest, 1970, 146., 19. o.
[114] Sziklai László beszélgetései Mihail Lifsiccel.
[115] Érdekes adalékot nyújt visszaemlékezéseiben Igor Alekszandrovics Szac, Lunacsarszkij irodalmi titkára és Lukács barátja a két népbiztos viszonyáról. „A. V. Lunacsarszkij, akinek a véleménye számomra a legmér-

tékadóbb (ha nem is abszolút) volt, politikailag rokonszenvezett Lukáccsal – elválasztotta őt Kun Bélától mind a magyar Tanácsköztársaság idején, mind a későbbi években – de irodalmi és filozófiai tevékenységét, habár tisztelte, nem kedvelte. Véleménye szerint Lukács nehézkes és dogmatikus volt. Úgy vélem, hogy ebben nem kis szerepet játszottak berlini találkozásaik és vitáik a húszas évek végén, amelyekben Georg Oszipovics, aki nem ismert kompromisszumot az elméleti vitákban, éles elutasítással nyilatkozott Lunacsarszkij bizonyos eszméiről vagy vonzalmairól. Lunacsarszkij erről külön nem beszélgetett velem, de futólagos megjegyzéseiből egyszerűen érezhető volt, hogy akkoriban nem érdeklődött különösképpen Lukács iránt, bár jelentőségében nem kételkedett." (Igor Alekszandrovics Szac: *Znakomsztvo v Moszkve sz G. Lukacsem.* LAK.)

[116] Georg Lukács: Dr. Maksz Adler: Ucsenyije markszizma o goszudarsztve. *Vesztnyik Szocialisztyicseszkoj Akagyemii.* 1923, 3. sz. 410. o. – További recenziói e folyóiratban: *Fritz Mautner: Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande.* 1923. 5. sz.; *Hermann Schmalenbach: Leibniz.* Uo.; *Friedrich Kuntze: Die Philosophie Salomon Maimons.* Uo.; *Lityeraturnoje naszlegyije Lasszalja.* 1924, 7. sz.

[117] Georg Lukács: *Friedrich Kuntze: Die Philosophie Salomon Maimons.* 241. o.

[118] *Vesztnyik Szocialisztyicseszkoj Akagyemii.* 1923, 4. sz. 186–222. o.; 5. sz. 74–120. o.; 6. sz. 116–185. o.

[119] Karl Kors: *Szuscsnoszty markszizma. Populjarnoje izlozsenyije.* Moszkva, 1923, Krasznaja Nov; uő: *Markszizm i filoszofija.* Moszkva, 1924, Oktyabr Miszli.

[120] Rudas cikkei: Ortodoxer Marxismus? *Arbeiter Literatur.* Wien, 1924, 9. sz. (oroszul: *Vesztnyik Kommunyiszticseszkoj Akagyemii.* 1924, 8. sz.). *Die Klassenbewusstseinstheorie von Lukács* I–II. Uo. 1924, 10., 12. sz. (oroszul: *Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii.* 1924, 9. sz.); Preodolenyije kapitalisztyicseszkovo ovescsesztvlenyija ili gyialektyicseszkaja gyialektyika tov. Lukacsa. *Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii.* 1925, 10. sz.

[121] A. Gyeborin: G. Lukacs i jevo krityika markszizma. *Pod Znamenyem Markszizma.* 1924, 6–7. sz. – Könyvalakban: Moszkva, 1924. Az írás németül is megjelent: *Arbeiter Literatur.* 1924, 9. sz.

[122] Uo. 50. o.

[123] Uo. 65. o.

[124] Lukács György: *Utam Marxhoz.* I., 21–22. o.

[125] I. Luppol: Gyeborin: G. Lukacs i jevo krityika markszizma. *Pravda.* 1924, júl. 25.

[126] Vö. Hevesi Mária: *„Baloldaliság" a filozófiában. Az 1920-as évek filozófiai vitáinak történetéből.* Budapest, 1979, 213–220. o. „Magát a leninizmus terminust elfogadták, bár akadtak olyan vélemények is, hogy nem lehet beszélni semmiféle leninizmusról, hiszen ez a marxizmus revízióját jelentené. ... Számos cikk Lenin ortodoxiáját hangsúlyozta, azt, hogy Lenin egyáltalán nem revideálja Marxot, hanem Marx közvetlen tanítványa. Ugyanakkor más szerzők ... olyan megfogalmazásokat adtak, amelyeket úgy is lehetett értelmezni, mint Leninnek Marxszal való szembeállítását." (217. o.)

[127] Vö. Tézisek a Kommunista Internacionálé pártjainak bolsevizálásáról. In: *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai.* 204., 205., 209. o.

[128] Joszif Visszarionovics Sztálin: A leninizmus alapjairól. In: uő: *A leninizmus kérdései.* Budapest, 1950, 25. o.

[129] Georg Lukács: *Novaja biografija M. Gessza.* Kny. 3. Moszkva–Leningrad, 1927, Arhiv K. Marksza i F. Engelsza, 440–459. o.; uő: *Ernst Simon, Ranke und Hegel.* Uo. Kny. 5. 1930, 478–482. o.

[130] Lukács György: *Curriculum vitae.* 465. o.

[131] Uő: *Történelem és osztálytudat.* 728. o.

[132] Georg Lukács: Die neue Ausgabe von Lassalles Briefen (Rezension). In: uő: *Schriften zur Ideologie und Politik.* 227. o.

[133] Nyikolaj Buharin: A történelmi materializmus elmélete (Recenzió). In: Lukács György: *Utam Marxhoz.* I., 464–465. o. – Eredetileg: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung.* 1925.

[134] Georg Lukács: Karl August Wittfogel: Die Wissenschaft der bürgerlichen Gesellschaft. *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung.* 1925, 224–227. o.

[135] Vö. uő: *Demokratische Diktatur.* Politische Aufsätze V. (1925–1929). Darmstadt und Berlin, 1979, 11. o.

[136] Lásd Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* 730–731. o.

[137] Uő: Moses Hess és az idealista dialektika problémái. In: uő: *Utam Marxhoz.* I., 499–500. o.

[138] Uo. 519. o.

[139] *Protyiv novejsej krityiki markszizma.* Goszizdat, 1929, XIV. o. (I. Luppol: Pregyiszlovije.)

[140] L. Manykovszkij: *Markszizm G. Lukacsa.* Uo. 49. o.

[141] Adalbert Fogarasi: Szociologija znanyija i szociologija intyelligencii. (Novaja popitka oproverzsenyija markszizma). *Pod Znamenyem Markszizma.* 1930, 7–8. sz. 198. o. – A Gyeborin-vita előrehaladtával Fogarasi még durvábban fogalmaz: „A Lenin elleni harc összekapcsolódik a Marx és Engels elleni harccal – másképp ez nem is lehet. Az orosz machisták és Lukács (»Történelem és osztálytudat«) ismert példája szerint Engelst dogmatikusnak nyilvánítják. Pontosan ugyanígy Lenint is." (Adalbert Fogarasi: *Szocial-fasizm i igyealizm.* Uo. 1931, 6. sz. 24. o.)

[142] A Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéséhez. In: *J. V. Sztálin Művei.* 12., Budapest, 1950, 153–158. o.

[143] Vö. O raznoglaszijah na filoszofszkom frontye. *Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii.* 1930, 18–19. sz. 40–41. o.

[144] G. A. Gyeborin: *Lenin kak miszlityel.* Moszkva–Leningrad, 1929, 26. o.

[145] Szodoklad G. A. Gyeborina. *Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii.* 1930, 18–19. sz. 30. o.

[146] G. A. Gyeborin: Itogi i zadacsi na filoszofszkom frontye. *Pod Znamenyem Markszizma.* 1930, 6. sz. 4. o.

[147] Ob itogah i novih zadacsah na filoszofszkom frontye. Uo. 1930, 4. sz. 7. o.

[148] Itogi filoszofszkoj gyiszkusszii. *Pod Znamenyem Markszizma.* 1930, 10–12. sz. 17. o.

[149] „Most már megvan az anyagi bázisunk ahhoz, hogy a kulák termelését a kolhozok és szovhozok termelésével *helyettesítsük...* Ez az oka annak, hogy az utóbbi időben a kulákság kizsákmányoló törekvéseinek *korlátozására* irányuló politikáról áttértünk a *kulákság mint osztály felszámolásának* politikájára." (A Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéseihez. In: *J. V. Sztálin Művei.* 12., 182. o.) – „Miután Sztálin a Buharin-csoport segítségével szétrobbantotta, hatalmától megfosztotta a Trockij–Zinovjev–Kamenyev-frakciót, és kisajátította az »eredeti szocialista felhalmozás« gazdasági tartalmait (anélkül, hogy e terminológiát használta volna), szembefordult korábbi szövetségeseivel, hogy az újonnan választott taktikai megoldást most ennek a csoportnak a megsemmisítésére használja fel. Így lett Sztálin egyeduralkodó, így került sor 1929-ben a szövetkezetesítésre, a kuláktalanításra, a nehézipar erőltetett fejlesztésére stb." (Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Budapest, 1988, 102–103. o.)

[150] Jobboldali elhajlás az SZK(b)P politikájában. In: *J. V. Sztálin Művei.* 12., 18. o.

[151] Uo. 24. o.

[152] Uo. 29. o.

[153] Uo. 31. o.

[154] Uo. 75–76. o.

[155] Vazsnyejsij isztoricseszkij dokument. *Pod Znamenyem Markszizma.* 1930, 10–12. sz. 5. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[156] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 228. o. – „Szerencse a katasztrófák korában (a) Buharin–Radek, 1930..." (uo. 80. o.)

[157] Nyikolaj I. Buharin: *Lenin kak markszisztt. Szbornyik sztatyej.* Moszkva, 1924, 255. o.

[158] M. B. Mityin: K itogam filoszofszkoj gyiszkusszii. *Pod Znamenyem Markszizma.* 1930, 10–12. sz. 31. o.

[159] Lásd uo. 30. o.

[160] *Matyeriali naucsnoj szesszii. K pjatyigyeszjatyiletyiju szo dnyja szmertyi Marksza.* Moszkva–Leningrad, 1934, 136–151. o.

[161] Zakljucsityelnoje szlovo t. Mityina. *Pod Znamenyem Markszizma.* 1930, 10–12. sz. 194–195. o.

[162] O zsurnale „Pod Znamenyem Markszizma". Posztanovlenyije CK VKP(b) ot 25 janvarja 1931. Uo. 1930, 10–12. sz. 1–2. o.

[163] Lukács György: *Curriculum vitae.* 466. o. – „Épp a harmincas évek elején robbant ki az a vita, mely ledöntötte Gyeborin monopolhelyzetét... Egyoldalú volna természetesen, és történetileg hamis, ha nem szólnánk arról, hogy ezt a vitát csak ... a párt Központi Bizottságától eredő lökés tette lehetővé... Lehet, hogy ebben a kritikában nem volt minden a leglogikusabb és morálisan a legmegalapozottabb... Ami minket illet Lukáccsal, megértve természetesen egyoldalúságait s naivságait is teljes mértékben támogattuk ezt a Gyeborin-ellenes mozgalmat. Ami Lenint mint filozófust illeti, a Marx–Engels Intézetben, ahol akkor dolgoztunk, viharos vita volt. Nem emlékszem,

Lukács részt vett-e benne, mindenesetre részt kellett vennie, de én aktívan részt vettem." (Sziklai László beszélgetései Mihail Lifsiccel.)

[164] A. Vasziljeva: Gegel i szovremennij revizionyizm. In: *Gegel i gyialektyicseszkij matyerializm. Szbornyik sztatyej k 100-letyiju szo dnyja szmertyi Gegelja.* Moszkva, 1932, 196., 200., 209. o.

[165] Lukács György: *Művészet és társadalom.* Válogatott esztétikai tanulmányok. Szerk. Fehér Ferenc. Budapest, 1968, 9. o.

[166] Uo.

[167] Uő: *Történelem és osztálytudat.* 203. o.

[168] Walter Benjamin: Bücher, die lebendig geblieben sind. *Die Literarische Welt.* 1929, 20. sz.

[169] Lukács György: *Utam Marxhoz.* II., 13. o. – E fordulat kezdetére utolsó életrajzi vázlatában így emlékezik: „Pozitíve: a *Történelem és osztálytudat*ot még egyszer végiggondolni. Eredmény: nem az antimaterializmus fontos benne, hanem Marx historizmusának végigvitele, és ezzel végül is a marxizmusnak mint filozófiának az egyetemessége: filozófiai vita (Gyeborin ellen)." (Uő: *Megélt gondolkodás.* 75–76. o.)

[170] „1930-ban ... zajlott az úgynevezett filozófiai vita, amelyet Sztálin nyitott meg Gyeborin és az iskolája ellen. Ebben természetesen sok későbbi sztálinista vonás is napfényre került, de volt Sztálinnak egy rendkívül fontos állásfoglalása, ami az én fejlődésemben nagyon pozitív szerepet játszott. Sztálin tudniillik támadta az Oroszország számára akkoriban oly fontos úgynevezett plehanovi ortodoxiát, azt, hogy Plehanovot Marxtól máig közvetítő nagy teoretikusnak kell tekinteni, és azt állította, hogy ezzel szemben a marxizmusban Marx–Lenin – és kimondatlanul is: Sztálin – vonala érvényes." (Uő: *Megélt gondolkodás.* 204–205. o.)

[171] Uő: *Történelem és osztálytudat.* 733. o.

[172] Lukács György levele Mihail Lifsichez, 1932. nov. 18. LAK.

[173] Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* 731. o. – Amennyiben a *Der Thermidor: der junge und der alte Hegel* című – valóban elveszett – cikkről lenne szó, ezt Lukács kifejezetten felkérésre, „kényszerből" írta, s a tanulmány külső okok miatt nem jelenhetett meg.

[174] Uo. 733. o.

[175] Iring Fetscher: Laudatio Lukács Györgyhöz. In: Lukács György: *Tanulmányok.* II., Bukarest, 1973, 224–225. o.

[176] Valentyin Ferdinandovics Aszmusz: *Marx és a polgári historizmus.* Budapest, 1973.

[177] Vö. Lukács György: *Utam Marxhoz.* II., 9. o.

[178] Uő: A „Materializmus és empiriokriticizmus" jelentősége a kommunista pártok bolsevizálásában. In: uő: *Curriculum vitae.* 111. o. – Eredetileg: *Pod Znamenyem Markszizma.* 1934, 4. sz.

[179] Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* 732–733. o.

[180] Részletesebben lásd Sziklai László: Szellemi közösségben. Lukács György és Mihail Lifsic. *Világosság.* 1984, 2. sz.

[181] Mihail Lifsic: K voproszu ob esztyetyicseszkih vzgljadah Marksza. *Zsurnal Objegyinyenyija kafedr obscsesztvennih nauk Vhutyemasza.* 1927.

182 Uő: *Marx és az esztétika.* Budapest, 1966, 28. o.

183 Georg Lukacs: Marksz i Engelst v polemike sz Lasszalem po povodu Zikingena. *Lityeraturnoje Naszledsztvo.* 1932, 3. sz.; *Marksz i Engelsz o lityerature. Novije matyeriali. Kommentarii F. Sillera i G. Lukacsa.* Moszkva, 1933.

184 Vö. *Ferdinand Lassalle's Reden und Schriften.* Hrsg. von Eduard Bernstein. I–III., Berlin, 1892–1893; *Der Briefwechsei zwischen Lassalle und Marx.* Hrsg. von Gustav Mayer. Stuttgart, 1922 (oroszul: Berlin, 1923); *Iszkussztvo i lityeratura v markszisztszkom oszvescsenyii.* Moszkva, 1925.

185 A választási kampány elvi kérdései. In: *Lenin Összes Művei.* 21., Budapest, 1969, 86. o.

186 Georg Lukács: Marx und Lassalle in ihrem Briefwechsel. In: uő: *Organisation und Illusion.* Politische Aufsätze III. Darmstadt und Neuwied, 1977, 166. o. – Eredetileg: *Die Rote Fahne.* 1922. okt. 4.

187 Uő: Lassalle als Theoretiker der VSPD (Sammelrezension). In: uő: *Organisation und Illusion.* 189., 192., 193. o. – Eredetileg: *Die Internationale.* 1924, 19–20. sz.

188 Lukács György: Lassalle új hívei. *Új Március.* 1925, júl.–aug. 93. o.

189 Uő: Lassalle leveleinek új kiadása. (Részletek) In: uő: *Utam Marxhoz.* I., 477–478. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

190 Georg Lukács: Die neue Ausgabe von Lassalles Briefen (Rezension). In: uő: *Schriften zur Ideologie und Politik.* 235. o.

191 Lukács György: A Sickingen-vita Marx–Engels és Lassalle között. In: uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 11. o.

192 Lásd Lukács György levelét Mihail Lifsichez, 1970. jún. 17. LAK.

193 Lukács György: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 13. o.

194 Uo. 40–41. o.

195 Uo. 50–51. o.

196 Uo. 45. o.

197 Uő: Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 32–47. o. – Az eredeti, addig kiadatlan német kézirat a LAK-ban; Marx és Engels a dramaturgia problémáiról. In: Uo. 131–136. o. – Eredetileg: *The International Theatre.* 1934, 2. sz., *Le Théâtre International.* 1934, 2. sz.

198 Uő: *Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről.* 33. o.

199 Uo. 34., 40. o.

200 Uő: Karl Marx és Friedrich Theodor Vischer. In: uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 45–46. o.

201 Uő: *Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről.* 134. o.

202 Georg Lukacs: Lasszal Fergyinand. In: *Lityeraturnaja Enciklopegyija.* VI., Moszkva, 1932, 64–76. o. – Németül kisebb változtatásokkal jelent meg: Kritik der Literaturtheorie Lassalles. *Der Rote Aufbau.* 1932, 10. 19. sz. (A magyar fordítás ebből készült.)

203 Lukács György: Lassalle irodalomelméletének kritikája. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 65. o.

204 Vö. pl. uő: *A marxista esztétika Németországban a II. Internacionálé korszakában.* Uo. 27–32. o. – A német nyelvű kézirat (LAK) 1933 körül keletkezett.

205 Vö. uo. 76. o.

206 Vö. uő: *Marx és az irodalom.* Uo. 79. o. – Eredetileg: *Deutsche Zentral-Zeitung.* 1933. aug. 17.

207 Uő: *Marx és Engels a dramaturgia kérdéseiről.* 33. o.

208 Uő: *Marx és Engels mint irodalomkritikusok.* Uo. 53., 54. o. – A német nyelvű kézirat (LAK) 1933 körül keletkezett.

209 Uő: *Marx és az irodalom.* Uo. 80. o.

210 Mihail Lifsic: Marx halálának ötvenedik évfordulójára. In: uő: *Válogatott esztétikai írások.* 389. o.

211 Aligha lehet egyetérteni azzal, hogy Lifsic a „marxista antipozíció" képviselője, s Marx esztétikájáról írt könyvében a Marx-idézeteket eleve az 1929–1930-as fordulat elleni harc jegyében választotta ki (lásd H.-D. Sander: *Marxistische Ideologie und allgemeine Kunsttheorie.* Basel–Tübingen, 1970, 178–193. o.). Sander egyszerűen azonos nevezőre hozza a vulgáris művészetszociológiát és a sztálini–zsdanovi kultúrpolitikát, kiiktatva bonyolultan ellentmondásos viszonyukat.

212 Georg Lukács: On his Life and Work. (Interview.) *New Left Review.* 1977. júl.–aug. 56–57. o. – A német tudós H. Huppert volt. Vö. H. Huppert: *Wanduhr mit Vordergrund. Stationen eines Lebens.* Saale, 1977.

213 Uő: *Essays über Realismus.* 676. o.

214 A közös út elágazását jelezve korántsem a két gondolkodó közötti *elméleti* különbségre célzunk. Lifsic, amikor tanulmányában a *Sickingen-vita* ismertetéséhez ér, az olvasót Lukács „kitűnő" elemzéséhez utalja (Mihail Lifschitz: Karl Marx und die Aesthetik. *Internationale Literatur.* 1933, 3. sz. 90. o.), s ugyanígy jár el Lukács, amikor Marx Vischer-kivonatait értelmezi (Lukács György: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 65., 75. o.).

215 J. P. Mayer: Über eine unveröffentlichte Schrift von Marx. *Rote Revue.* 1931, jan.; Siegfried Landshut–J. P. Mayer: Die Bedeutung der Frühschriften von Marx für ein neues Verständnis. In: *K. Marx. Der historische Materialismus. Die Frühschriften.* I., Leipzig, 1932; H. de Man: Der neuentdeckte Marx. *Der Kampf.* 1932, 5., 6. sz.

216 S. Landshut–J. P. Mayer: *Die Bedeutung der Frühschriften von Marx für ein neues Verständnis.* XV. o.

217 Uo. XXIII. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

218 Lásd uo. XXXV. o. – Landshut és Mayer koncepciójának szovjetunióbeli kritikai fogadtatását lásd B. Bihovszkij: *Vragi i falszifikatori markszizma.* Moszkva–Leningrad, 1933, 58–81. o.

219 Vö. Herbert Marcuse: Zum Problem der Dialektik. *Die Gesellschaft.* 1930, 2. sz.; uő: *Transzendentaler Marxismus?* Uo. 1931, 4. sz. – Marcuse és Marck vitáját a hegeli dialektikáról Bihovszkij mint két szociálfasiszta filozófus veszekedését jellemzi.

220 Uő: Új források a történelmi materializmus alapvetéséhez. Az újonnan közreadott Marx-kéziratok interpretációja. *Világosság.* 1972, 2. sz. 114. o. – Eredetileg: *Die Gesellschaft.* 1932, 8. sz.

221 Alfred Rosenberg: *Geschichte des Bolschewismus. Von Marx bis zur Gegenwart.* Berlin, 1932.

[222] Vö. Martin Jay: *Dialektische Phantasie. Die Geschichte der Frankfurter Schule und des Instituts für Sozialforschung 1923–1950.* Frankfurt a/M., 1976, 23–24. o. – Lásd még J. Mader: 1922/23. Dr. Richard Sorge in Ilmenau, Geraberg und Suhl. In: *Dr. Richard Sorge. Parteifunktionär und Gesellschaftswissenschaftler.* Berlin, 1985.

[223] Vö. Georg Lukács: Marx und Engels: „Die deutsche Ideologie". *Deutsche Zentral-Zeitung.* 1933. dec. 15.

[224] Uő: Der Briefwechsel zwischen Marx und Engels. *Illustrierte Neue Welt.* 1933, 1. sz.

[225] „Téves … az a nézet, hogy az összkiadás harmadik kötete és a Landshut–Mayer-féle kiadás első kötete egyaránt tartalmazzák a filozófiai-gazdasági kézirat első ízben kiadásra került szövegét. Ha összevetjük a két szöveget, hamarosan kiderül, hogy csak az összkiadás tarthat igényt tudományos hitelre." (Georg Lukács: Marx, Karl und Engels, Friedrich, Werke und Schriften von Mai 1846 bis März 1848. Marx–Engels–Gesamtausgabe. Hrsgb. von V. Adoratskij. I. Abt. Band 6. Berlin, 1933. *Zeitschrift für Sozialforschung.* Jg. II. 1933, Paris, 1934, 280. o.)

[226] Jevgenyij Varga: *Tyeorija kriziszov K. Marksza i jejo szocialfasisztszkije izvrascsenyija;* L. Madjar: I. Intyernacional o szocialisztyicseszkoj peregyelke szelszkovo hozjajsztva. In: *K pjatyigyeszjatyiletyiju szmertyi K. Marksza.* 1883–1933. Szbornyik, 1933, Partizdat.

[227] Ladislaus Rudas: *Der dialektische Materialismus und die Sozialdemokratie.* Moskau–Leningrad, 1934, 5. o.

[228] K. Sauerland: *Der dialektische Materialismus.* Berlin, 1932. – Lukács jegyzetei a LAK-ban találhatók.

[229] M. B. Mityin: Materialisztyicseszkaja gyialektyika – filoszofija proletariata. In: *Matyeriali naucsnoj szesszii. K pjatyigyeszjatyiletyiju szo dnyja szmertyi K. Marksza.* 24., 26. o.

[230] A. Gyeborin: *Karl Marksz i szovremennoszty.* Moszkva–Leningrad, 1933, 52–70. o.

[231] Lásd U. Migdal: *Die Frühgeschichte des Frankfurter Instituts für Sozialforschung.* Frankfurt–New York, 1981, 111–114. o.

[232] Franz Schiller: *Das Marx–Engels-Institut in Moskau. Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung,* 1930. – Siller még azt is felsorolja, hogy 1930 januárjában az intézet 14 kabinetjében hány kötet könyv található, s ez az adat számunkra azért fontos, mert a *IV. Történetfilozófiai* kabinetnél jelzi, hogy ez éppen kiépülőben van (426. o.). Ide lép be Lukács. – Lifsic elmondja: „Rjazanov engem bízott meg a történetfilozófiai kabinet felállításának az előkészítésével. Kaptam egy nagy, boltozatos mennyezetű szobát, annak a régi grófi háznak az alagsorában, ahol a Marx–Engels Intézet volt akkoriban … Nem tagadom, amikor Lukács megjelent, nem éreztem valami nagy örömöt, mert arra számítottam, hogy én leszek ennek a kabinetnek a vezetője. A kabinet egyébként ebben a formában nem is jött létre. És senki sem volt a vezetője." (Sziklai László beszélgetései Mihail Lifsiccel.)

[233] Georg Lukacs: *Lityeraturnije tyeorii XIX veka i markszizm.* – A Mihail Lifsic szerkesztésében megjelent kötet előszavában Lukács ezt írja: „Az ebben a könyvben összegyűjtött, 1930 és 1933 között írt cikkek már 1933 őszén készen álltak az újrakiadásra … Különféle körülmények visszatartották e könyv kinyomtatását." (5. o.) – A kötet az alábbi tanulmányokat tartalmazta: *Ludwig Feuerbach és a német irodalom; Karl Marx és Friedrich Theodor Vischer; A Sickingen-vita Marx–Engels és Lassalle között; Franz Mehring.*

[234] A LAK őrzi Marx Vischer-kivonatainak azt a gépiratos másolatát, amelyben megtalálhatók Lukács és Lifsic autográf javításai.

[235] Lukács György: Karl Marx és Friedrich Theodor Vischer. In: uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 72. o.

[236] Uo. 89. o.

[237] Vö. uo. 132. o. – Taktikailag-politikailag Lukácsnál valóban ez a hangsúlyos mozzanat, amit bizonyít, hogy a liberális ideológia *fasiszta* végkifejletére vonatkozó rész az 1937-es kiadás szövegéből kimaradt.

[238] Uo. 131. o.

[239] Uo. 127–128. o. (Kiemelések tőlem. – Sz. L.)

[240] Ernst Bloch: *Korunk öröksége.* Budapest, 1989, 68. o.

[241] Lukács György: Korunk öröksége. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 151. o. – A német nyelvű gépirat (LAK) 1935. aug. –szept.-re datálható.

[242] Uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 120. o. (Kiemelések tőlem. – Sz. L.)

[243] Lukács György levele Mihail Lifsichez, 1932. nov. 18. LAK.

[244] Lukács György: Ludwig Feuerbach és a német irodalom. In: uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* I., 606. o.

[245] Georg Lukács: Ludwig Feuerbach (1804–1872). *Neue Illustrierte Welt.* 1932, 8. sz.

[246] Lukács György: *Adalékok az esztétika történetéhez.* I., 605. o.

[247] Uo. 608. o.

[248] Georg Lukács: Ludwig Feuerbachs Erbe. *Deutsche Zentral-Zeitung.* 1937, szept. 14. 3. o.

[249] Uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* I., 604. o.

[250] Uo. 576–577. o. Lásd még 599. skk. o.

[251] Uő: *Megélt gondolkodás.* 205. o.

[252] Mehring művei – írta – „minden kiválóságuk mellett magukon viselik a német baloldali ellenzék hibáit és fogyatékosságait, amelyekre egyedülálló élességgel mutatott rá Sztálin marsall abban a történelmi levelében, amelyet a *Proletarszkaja Revoljucija* szerkesztőségéhez intézett." (G. Lukács: Franz Mehring. Kézirat. LAK.)

[253] Vö. pl. Hans Koch: Franz Mehring (1846–1919). In: *Positionsbestimmungen. Zur Geschichte marxistischer Theorie von Literatur und Kultur am Ausgang des 19. und Beginn des 20. Jahrhunderts.* Leipzig, 1977, 87. o.

[254] Előszó Franz Mehring „A Lessing-legenda" című művének orosz nyelvű kiadásához. In: Czóbel Ernő: *Válogatott írásai.* Budapest, 1963, 289. o.

[255] Georg Lukacs: Franc Mering (1846–1919). In: Franc Mering: *Legenda Lesszinga. Lityeraturno-krityicseszkije sztatyi.* Moszkva–Leningrad, 1934.

[256] Uő: Franz Mehring. In: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 240. o.

[257] Uo. 267–268. o.

[258] Vö. uő: Franz Mehring ifjúkori demokratikus fejlődéséről. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 204–205. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1939, 5. sz. – Lukács ekkor kiemeli a fiatal Mehring tanulmányainak nagy történelmi jelentőségét. „Hiszen Mehring későbbi fejlődésének ismerői csak ezeket olvasva láthatják tisztán, mekkora örökséget vett át a marxista Mehring a német demokratikus publicisztikából, milyen nagy része van ennek az örökségnek abban, hogy Mehring semmilyen szempontból nem engedett a revizionizmus csábításainak, hanem mindig a szociáldemokrácia balszárnyán állott, és a világháborúban is mindig harcolt az imperializmus és az imperializmussal való mindennemű lepaktálás ellen." (Uo. 205. o.)

[259] Lukács György: *Utam Marxhoz.* I., 24–25. o.

[260] E. Ernst: Aus den Erinnerungen (Wien, 1924). In: *Paul Ernst und Georg Lukács. Dokumente einer Freundschaft.* Hrsg. von K. A. Kutzbach. Sonderband von „Der Wille zur Form", Jahresgabe 1973/74. 165–166. o.

[261] Vajda Sándor: Az emigráció üvegburájában. Emlékek Lukács Györgyről és másokról. *Kortárs.* 1981, 7. sz. 1105–1106. o.

[262] *Paul Ernst und Georg Lukács.* 164. o.

[263] Lukács György: L'art pour l'art és proletárköltészet. *Világosság.* 1973, 12. sz. 751. o. – Eredetileg: *Die Tat.* 1926. jún.

[264] Paul Ernst: Kunst und Proletariat. In: *Paul Ernst und Georg Lukács.* 185., 186., 188. o. – Eredetileg: *Deutsche Allgemeine Zeitung.* 1926. júl.

[265] Uo. 202. o.

[266] Lukács György: *L'art pour l'art és proletárköltészet.* 753. o.

[267] Vajda Sándor: Az emigráció üvegburájában. *Kortárs.* 1981, 7. sz. 1110. o.

[268] Die politische Gruppierung der russischen Schriftsteller. In: Walter Benjamin: *Angelus Novus.* Ausgewählte Schriften. 2., Frankfurt a/M, 1966, 181–192. o.

[269] A levél a LAK-ban található. – *A Die Front* 1928-tól 1931-ig jelent meg Hans Conrad szerkesztésében. 1928. november 19-től 1929. augusztusig a német proletár forradalmi írók szervezetének lapjaként adták ki.

[270] Lukács György: Új tartalom, régi forma. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 540–541. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1931. jan. 11.

[271] Uo. 543. o.

[272] Uő: *Ilja Ehrenburg.* Uo. 535. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1930. nov. 9. – Az Ehrenburgról szóló másik recenzió: uő: *A legszentebb javak.* Uo. 553–555. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1931. okt. 4.

[273] Uo. 536. o.

[274] Uo. 538. o.

[275] Vö. uő: *Utam Marxhoz.* I., 27. o.

[276] Uő: Gyár az erdőben. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 544. o.– Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1931. febr. 8.

[277] Uő: *Új orosz szépirodalom.* Uo. 547–548. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1931. ápr. 26.

[278] Vajda Sándor [Lukács Gy.]: *Bogdanov: Az első lány.* Uo. 557–558. o. Eredetileg: *Sarló és Kalapács.* 1932, 3. sz. (A lap közölte a regény első fejezetét.)

[279] Lukács György: *E. D. Nyikityina: Tizenhárom asszony megszökik.* Uo. 551–552. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1931. júl. 19.

[280] Uő: *A másik oldalról...* Uo. 367. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1931. aug. 25., 30.

[281] Lásd Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Bevezetés. In: *MEM* 46/I., 31. o.

[282] Lukács György: *Esztétikai írások 1930–1945.* 367. o. (Az első két kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[283] Uo. 370. o.

[284] Egy tehetségre valló könyvecske. In: *Lenin Összes Művei.* 44., Budapest, 1975, 246. o.

[285] Joó Ferenc [Lukács Gy.]: A kis Móric és az orosz forradalom. In: Lukács György: *Esztétikai írások 1930–1945.* 365–166. o. – Eredetileg: *Társadalmi Szemle.* 1932, 5. sz.

[286] Vajda Sándor [Lukács Gy.]: Tolsztoj Leó. *100%.* 1928, 1. sz. – A cikk szerzőségéről lásd Lackó Miklós: *Szerep és mű.* Budapest, 1981, 105. o.

[287] Lukács György: Tolsztoj Németországban. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 254. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1930. szept. 21.

[288] Uo. 255. o.

[289] Uo. 255–256. o.

[290] Vö. uő: *A heidelbergi művészetfilozófia. A regény elmélete.* Budapest, 1975, 593. o.

[291] Uő: A Dosztojevszkij-hagyatékról. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 65. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1931. márc. 22.

[292] Georg Lukács: Stawrogins Beichte. Besprechung von F. M. Dostojewsky: Die Beichte Stawrogins. München, 1922, Musarion-Verlag. In: uő: *Organisation und Illusion.* 157–156. o. – Eredetileg: *Die Rote Fahne.* 1922. júl. 16.

[293] Lukács György: *Esztétikai írások 1930–1945.* 64. o.

[294] Uo. 61–62. o.

[295] Vö. uő: *„Az orosz gondolat".* Uo. 56–58. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1930. nov. 23.

[296] Uő: *Mihail Solohov.* Uo. 534. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1930. okt. 12.

[297] Uő: *Gyár az erdőben.* Uo. 545. o.

[298] Uő: *Mihail Solohov.* 532. o.

[299] Uő: *A Dosztojevszkij-hagyatékról.* 62. o.

[300] Vö. A. Stephan: Georg Lukács' erste Beiträge zur marxistischen Literaturtheorie. In: *Brecht-Jahrbuch* 1975. Frankfurt a/M. 1975, 79–111. o. – Stephan azt akarja kimutatni, hogy Lukács szinte napról napra követte a szovjet irodalompolitika változásait. „Annyi bizonyos – írja, hogy [Lukács] első marxista [?] irodalomelméleti cikkeinek teoretikus pozícióját a *Moskauer Rundschau*ban a szovjet-orosz viták határozták meg" (107. o.). Tanulmányának legfőbb hiányosságai – ezenkívül – nem annyira a tárgyi tévedésekben lelhetők fel, mint inkább abban, hogy egyrészt Lukács ekkori publicisztikai tevékenységét szinte teljesen elszakítja a húszas évektől, és kizárólag a berlini idő-

szak (1931–1933) felől közelíti meg, másrészt egyszerűen Lukács „partizánharcából" magyarázza.

[301] Lásd uő: *Mihail Solohov.* 532–533. o.

[302] Uő: *Történelem és osztálytudat.* 248. o. – A vulgarizáló *szociológia* kritikája egyébként Lukácsnál régi keletű, elegendő itt Buharinról szóló írására utalni.

[303] Uő: *Mihail Solohov.* 532–533. o.

[304] Uő: *Történelem és osztálytudat.* 525–526. o.

[305] G. Lukács: Roman der Kollektivisierung. (F. Panferow: *Die Kommune der Habenichtse.* Wien–Berlin, 1931, Verlag für Literatur und Politik.) *Moskauer Rundschau.* 1931. jún. 7.

[306] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 287. o.

[307] Uő: A proletár ifjúsági irodalomról. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 559–560., 562. o. – Eredetileg: *Sarló és Kalapács.* 1932, 6. sz.

[308] Uő: Henri Barbusse: 150 milliónyian új világot építettek. In: Lukács György: *Esztétikai írások 1930–1945.* 530–531. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1930. szept. 14.

[309] M. Iljin: *Fünf Jahre die die Welt verändern. Erzählung von großen Plan.* Berlin, 1932, Malik-Verlag, 206–207. o.

[310] Lukács György: Az ötéves terv himnusza. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 555. o. – Eredetileg: *Moskauer Rundschau.* 1931. dec. 20.

[311] Uo.

[312] Idézi H. Haase: *Johannes R. Becher. Leben und Werk.* Berlin, 1981, 101. o.

[313] *Aktionen, Bekenntnisse, Perspektiven. Berichte und Dokumente vom Kampf um die Freiheit des literarischen Schaffens in der Weimarer Republik.* Berlin und Weimar, 1966, 232. o.

[314] Lásd E. Weiss: *Johannes R. Becher und die sowjetische Literaturentwicklung (1931–1933).* Berlin, 1971, 219. o.

[315] Lásd Helga Gallas: *Marxistische Literaturtheorie. Kontroversen im Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller.* Neuwied und Berlin, 1971, 56–64. o.

[316] F. J. Raddatz: *Georg Lukács.* Reinbek bei Hamburg, 1972, 76. o.

[317] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 215. o.

[318] Uő: *Curriculum vitae.* 466. o. – A „baloldali polgári író" Heinz Pol volt.

[319] *Aktionen, Bekenntnisse, Perspektiven; Zur Tradition der sozialistischen Literatur in Deutschland. Eine Auswahl von Dokumenten.* Berlin und Weimar, 1967; A. Klein: *In Auftrag ihrer Klasse. Weg und Leistung der deutschen Arbeiterschriftsteller 1918–1933.* Berlin und Weimar, 1979; *Zur Tradition der deutschen sozialistischen Literatur.* I.: Eine Auswahl von Dokumenten 1926–1935. Berlin und Weimar, 1979.

[320] Entwurf zu einem Program des Bundes proletarisch-revolutionärer Schriftsteller. In: *Zur Tradition der sozialistischen Literatur in Deutschland.* 385–402. o. – Lukács ugyanebben az időben meglehetősen szektás szellemben szól hozzá a magyar proletárirodalom platformtervezetéhez: Lukács György: A régebbi magyar irodalomhoz való viszonyunk. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 599–603. o. – Eredetileg: *Sarló és Kalapács.* 1931, 9. sz.

[321] Lukács György levele Mihail Lifsichez, 1931. szept. 20. LAK.

[322] Bertold Brecht: *Briefe 1913–1956.* I., Berlin und Weimar, 1983, 145–146. o. – Az idézett töredék szerkesztői datálása (1930 vége–1931 eleje) téves; Lukács csak 1931 nyarától tartózkodott Berlinben.

[323] E. Schumacher: *Leben Brechts.* Leipzig, 1984, 83. o. – Fontos adalék, hogy Benjamin már 1930 végén közölte Brechttel: nem vesz részt a lap szerkesztésében. Lásd Walter Benjamin: *Briefe.* Hrsg. von Gershom Scholem und Theodor W. Adorno. Bd. 2. Frankfurt a/M. 1966, 521. o.

[324] Idézi E. Weiss: *J. R. Becher und die sowjetische Literaturentwicklung (1917–1933).* 219. o.

[325] Trude Richter: *Die Plakette. Vom grossen und vom kleinen Werden.* Halle (Saale), 1972, 30–32. o.

[326] Johann R. Becher: L. Gy. In: *Georg Lukács zum 70. Geburtstag.* 8. o. – Az idézet Tandori Dezső fordításából való. (*Magyar Nemzet.* 1984. szept. 8.)

[327] „A MASCH-nak nemcsak munkáshallgatói voltak, hanem igen sokan a fiatal baloldali értelmiség köréből is. Legalábbis így volt ez az én előadásaimon." (Lukács György levele G. L. Ulmenhez, 1966. jan. 15. LAK.)

[328] Lásd Trude Richter: Wie arbeitet der Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller? *Die Rote Fahne.* 1932, 6. sz. 25. o.

[329] Gábor Andor: Lukács György életrajz-bibliográfiája. In: Lukács György: *Curriculum vitae.* 477. o. – E bibliográfia annyira pontos és részletes, hogy nagyon valószínű: Lukács segítségével készült, 1941-ben. Egyetlen ponton szorul kiigazításra: Lukács ekkor *nem* lépett fel a szocialista realizmus mellett, a terminust nem használta.

[330] Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra.* 288. o.

[331] Lukács György levele Anna Seghershez, 1938. júl. 28. In: uő: *A realizmus problémái.* 328. o.

[332] Lásd Lukács György: A riport mestere. Egon Ervin Kisch 50. születésnapjára. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 408. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1935, 4. sz.

[333] Uő: Felvilágosításul. In: *Világszemlélet és irodalom.* Szerk. Szabolcsi Miklós, Illés László, József Farkas. Budapest, 1982, 122. o. – Eredetileg: *Vörös Újság.* 1919. ápr. 18. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[334] Uő: A klasszikus szatíraelmélet és felbomlása a liberális esztétikában. In: uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* I., 629–655. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1932, 4–5. sz.

[335] Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* 18. o.

[336] Theodor W. Adorno: Die Aktualität der Philosophie. In: uő: *Gesammelte Schriften* I.: Philosophische Frühschriften. Frankfurt a/M. 1973, 325–326. o.

[337] Max Horkheimer: Geschichte und Psychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung.* 1932, 1–2. sz. 130–131. o.

[338] Uő: *Anfänge der bürgerliche Geschichtsphilosophie.* Stuttgart, 1930, 92. o.

[339] Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* 97. o.

[340] Theodor W. Adorno: Zur gesellschaftliche Lage der Musik. *Zeitschrift für Sozialforschung.* 1932, 1–2. sz. 103. o.

[341] Lukács György levele Mihail Lifsichez, 1931. szept. 20. LAK.

[342] R. de la Vega: *Ideologie als Utopie. Der hegelianische Radikalismus der marxistischen „Linken".* Marburg, 1977, 85. o.

[343] H. Ulrich: Vállvetve. A magyar és német kommunisták közös imperializmus- és fasizmusellenes elméleti harcának hagyományai (1926–1933). *Magyar Filozófiai Szemle.* 1979, 6. sz. 836. o.

[344] Vö. Gábor Éva: Emlékek és emlékezések. Reflexiók Horst Brandl-Bánhidi Bruno Raudszussal folytatott beszélgetéséhez. *Filozófiai Figyelő.* 1984, 1. sz. 101. o.

[345] Carl Schmitt: *Staat, Bewegung, Volk.* Hamburg, 1933, 32. o.

[346] Lukács cikkei: Goethe világnézete. *Valóság.* 1932, I. sz. (Laurent György álnéven); ugyanez a cikk németül: *Illustrierte Neue Welt,* 1932, 2. sz., oroszul: *Oktyabr.* 1932, 4. sz.; Goethe und die Gegenwart. Einige grundsätzliche Bemerkungen zu den Goethe-Vorträgen der deutschen Sender. *Arbeiter-Sender.* 1932, 2. sz.; Goethe und die Dialektik. *Der Marxist.* 1932, 5. sz.; Der faschisierte Goethe. *Die Linkskurve.* 1932, 1. sz. – A cikkek újrakiadása in: Lukács György: *Esztétikai írások 1930–1945.* 256–278. o.

[347] Lásd Staatsgefährliche Goethefeier. *Illustrierte Neue Welt.* 1932, 2. sz. 2. o.

[348] Lukács György: Goethe és a dialektika. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 275., 278. o.

[349] *Thomas Mann Elbeszélései.* Budapest, 1961, 661. o.

[350] Uo. 668. o.

[351] Georg Lukács: *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* 39. o.

[352] Lukács György: Arisztokratikus és demokratikus világnézet. In: uő: *Utam Marxhoz.* II., 93–94. o.

[353] Georg Lukács: Die deutsche Intelligenz. *Zwei Welten.* 1932, 3. sz.

[354] Uő: *Die deutsche Intelligenz und der Faschismus.* Kézirat. LAK.

[355] „Úgy volt, hogy Lukács elment Prágába, és Prágából elintéződött, nem tudom, hogy milyen szerveken keresztül, hogy ő ment Moszkvába Prágából. Mi maradtunk még a könyvtárat menteni, mégpedig úgy, hogy ezek ládákba lettek csomagolva, amit egy speditőr szállított a lakásba, és mi csomagoltuk ládákba a könyveket. És ezek a ládák szintén először Prágába címezve mentek, mert akkor már Berlinből Moszkvába nem lehetett egy könyvtárat menteni... Moszkvában még szállodában laktunk hárman, a Grand Hotelben, előzetesen még egy másik szállodában... Nem a Luxban. Azért sem a Luxban, mert Gyuri bácsi nem akart a Luxba. Ott is volt már az, hogy az ember ne váljon Moszkvában sem emigránssá. Ahogy ő Berlinben nem magyar dolgokkal foglalkozott, Moszkvában sem akart német dolgokkal foglalkozni. Én nem tudok semmit konkrétan, de biztos vagyok abban, hogy ő nem akart a Luxba. Arról mindig azt mondta, hogy »jaj, csak ne a Lux!«" (Jánossy Ferenc visszaemlékezéséből.) – A Lux Szállodáról lásd R. von Mayenburg: *Lux Hotel. Mit Dimitroff, Ernst Fischer, Ho Tschi Minh, Pieck, Rakosi, Slansky, Dr. Sorge, Tito, Togliatti, Tschou Enlai, Ulbricht und Wehner im moskauer Quartier der Kommunistischen Internationale.* München, 1978.

[356] Valószínű, hogy a *„Szakadék" Nagyszálló* – részben vagy egészben – Moszkvában készült, és Lukács 1933 májusában már befejezte. (A rendelkezésünkre álló gépirat – másodpéldány – formai jellegzetességei, a gépelési hibák, pl. a Musil-regény kiadójának téves írása – „Rohwolt" – arra engednek következtetni, hogy legalábbis ez a példány Moszkvában készült.) A publikálási szándékról és előkészületeiről tanúskodik a gépirat első oldalának margójára ceruzával oroszul feljegyzett két név (feltehetően szerkesztőké), valamint több, szerkesztésre utaló, színes és fekete ceruzával, tollal végrehajtott javítás, jelölés. Aligha lehet már kideríteni, hogy végül is miért nem jelent meg Lukács tanulmánya, hiszen mind német, mind orosz nyelvű folyóirat rendelkezésére állt.

[357] Lukács György: „Szakadék" Nagyszálló. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 83. o.

[358] Uo. 86. o.

[359] Uo.

[360] Uo. 92. o.

[361] Uo. 88. o.

[362] Uő: Stefan George. In: uő: *A lélek és a formák.* Budapest, 1997, 119., 122. o.

[363] Lukács ekkor sem gondolja, hogy aki szembe akar szállni a fasizmussal, annak feltétlenül marxistává kell válnia. Bár kizárólag a dialektikus materializmus biztosíthatja az antifasiszta harc tudatosságát, maga a harc azonban objektíve elkerülhetetlenül közeledést jelent a marxizmus-leninizmushoz, függetlenül attól, hogy ez tudatosul vagy nem.

[364] Georg Lukács: *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* 57. o.

[365] Erst Bloch: Kurhotels. In: uő: *Vom Hasard zur Katastrophe. Aufsätze aus den Jahren 1934–1939.* Frankfurt a/M. 1972, 17–18. o. – Eredetileg: *Die Neue Weltbühne.* 1934, 37. sz.

[366] Lukács György: *Korunk öröksége.* 152. o.

[367] Vö. Georg Lukács: *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* 149–190. o.

[368] Lukács György: Az expresszionizmus nagysága és bukása. In: uő: *Német realisták.* Budapest, 1955, 356–387. o. – Eredetileg: *Lityeraturnij Krityik.* 1933, 2. sz.; *Internationale Literatur.* 1934, 1. sz.

[369] Uo. 372–373. o.

[370] Lukács György levele Anna Seghershez, 1938. júl. 28. 336–337. o.

[371] Bertold Brecht: *Irodalomról és művészetről.* Budapest, 1970, 42. o.

[372] Lukács György: A realizmus a mai német irodalomban. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 390–406. o. – Eredetileg: *Lityeraturnij Krityik.* 1934, 6. sz.

[373] Uő: Ernst von Salomon. Uo. 386–387. o.

[374] Uő: Gerhardt Hauptmann. Uo. 370–385. o.

[375] Uő: *Thomas Mann. Két tanulmány.* Budapest, [é. n.] 7. o.

[376] Vö. uő: A fasizmus és az irodalomelmélet Németországban. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 170. o. – Az ideológiai bizalmatlanság Thomas Mann részéről is megvolt, ami kiderül az alábbi történetből. Lukács 1945-ös tanulmányát Mann így méltatta: „Ez a születésnapi esszé pedig – *A polgár nyomá-*

ban – életemnek és munkásságomnak olyan nagystílű szociológiai-lélektani bemutatása, amilyennel még soha nem találkoztam, s komoly hálaérzést váltott ki belőlem nem utolsósorban azért is, mert a tanulmányíró nemcsak történelmileg vizsgálta életművemet, hanem kapcsolatba hozta a német jövővel is. A különösös csak az, hogy bármennyire jószándékú is ez a méltatás, amely erről a kritikai vonalról, ebből a szférából érkezik, következetesen mellőzi, kihagyja a *József-regényt*. Ez már a szabálytisztelet és a totális alkalmazkodás területe: a József-mítosz, más szóval menekülés, ellenforradalom. Kár. És talán nincs is egészen így." (Thomas Mann: *A Doktor Faustus keletkezése. Egy regény regénye.* Budapest, 1961, 170–171. o.) Lukács válasza (1949. jún. 29.; LAK) tisztázza, hogy egyáltalában nem a „totális alkalmazkodásról" van szó. Idézzük levelének teljes szövegét:

„Igen tisztelt Thomas Mann Úr!

Nagy örömmel és megelégedéssel olvastam észrevételeit tanulmányaimról a »Doktor Faustus keletkezésé«-ben. Különösen örömömre szolgál, hogy Önnek is hihetőnek tűnik az az összefüggés, melyet kései és ifjúkori művei között igyekeztem felfedezni. Mindössze egy rövid megjegyzést kell tennem a József-legenda akkori kihagyásával kapcsolatban. Faustus-tanulmányomból időközben már beláthatta, hogy az Ön hipotézise nem volt helytálló, hogy a József-legenda megjelenési formája nem akadályoz abban, hogy ezt a regényciklust életműve összefüggésében világosan lássam. A nem-említés oka 1945-ben sokkal egyszerűbb és prózaibb volt: akkoriban még nem tudtam megszerezni a regényciklus zárókötetét, részben mert a háború következtében a Svédországgal való könyvforgalom elakadt, részben mert a moszkvai könyvtárakat 1941-ben nagyrészt evakuálták, s bár a könyvállomány később visszakerült Moszkvába, de rendezése még sokáig elhúzódott. Egy ilyen fontos műről nem akartam addig írni, amíg nem tekinthettem át az egészet a befejezés nézőpontjából. Ebből a kis példából láthatja, hogy a mi »totalitarizmusunkkal« kapcsolatos előítéletek milyen gyakran bizonyulnak ismételten megalapozatlan előítéleteknek. Szívélyes üdvözlettel a feleségem nevében is, az Ön

Lukács Györgye."

377 Lukács György: *A történelmi regény.* Budapest, 1977, 224. o.

378 Lukács kézirata – *Hogyan keletkezett a fasiszta filozófia Németországban?* – messze a korszak gazdag antifasiszta irodalma felett áll. Hozzá hasonló igényű munkát csak egyetlenegyet ismerünk Hans Güntherét (szerzője minden valószínűség szerint ismerte Lukács kéziratát), amely a marxista publicisztika remeke: Hans Günther: *Der Herren eigner Geist. Die Ideologie des Nationalsozialismus.* Moskau, 1935. Új kiadása: Berlin, 1981.

379 Georg Lukács: *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* 59. o.

380 Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* 365–366. o.

381 Uo. 410. o.

382 Uo. 418–419. o.

383 Uo. 419–420. o.

384 Georg Lukács: *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* 19. o.

385 Uo. 72–73. o. Lásd még 271. o.

386 Uo. 272. o.

387 Uo. 121. o.

388 Uo. 143. o.

389 Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* 303. o.

390 Uo. 491. o.

391 Lásd Georg Lukács: *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* 185. o.

392 Uo. 152. o.

393 Uo. 167. o.

394 Uo. 160. o.

395 Uo. 190. o.

396 Lukács György: A *Materializmus és empiriokriticizmus* jelentősége a kommunista pártok bolsevizálásában. In: uő: *Curriculum vitae.* 110–111. o. – Lukács ideológiai arculatát lényeges vonásokkal egészíti ki felszólalásának „folytatása", az *Új Hang*ban közzétett visszaemlékezése: *Hogyan hatott Sztálin könyve, „A leninizmus alapjai" megjelenésekor a kapitalista országokban? – Visszaemlékezés 1924-re.* Uo. 114–119. o.

397 Vö. uő: Alfred Rosenberg, a nemzetiszocializmus esztétája. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 136–139. o. – Eredetileg: *Lityeraturnaja Gazeta.* 1934. márc. 4.

398 Uő: Nietzsche mint a fasiszta esztétika előfutára. In: uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 375. o. – Eredetileg: *Lityeraturnij Krityik.* 1934, 12. sz., *Internationale Literatur.* 1935, 8. sz.

399 A szövegben hivatkozottakon kívül pl.: Nyicse. *Lityeraturnaja Enciklopegyija.* VIII., Moszkva, 1934; A harmadik „reneszánsz". Nietzsche mint a fasiszta esztétika előfutára. In: Lukács György: *Esztétikai írások 1930–1945.* 122–126. o. – Eredetileg: *Lityeraturnaja Gazeta.* 1934. jan. 16.; *Gehört Nietzsche dem Faschismus?* Kézirat. LAK.

400 Uő: *Nietzsche mint a fasiszta esztétika előfutára.* 370. o. (Kiemelések tőlem. – Sz. L.)

401 Uő: Nietzsche és a német fasizmus. In: uő: *Nietzsche és a fasizmus.* Budapest, [é. n.] 23. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1943, 12. sz.

402 Lásd Ladislaus Rudas: *Der dialektische Materialismus und die Sozialdemokratie.* Moskau–Leningrad, 1934.

403 „Nyugaton, ahhoz hogy fönntarthassa a családot, Lukácsnak valami polgári egyetemen kellett volna vállalni valamit, amit ő a legrosszabbnak tartott." (Jánossy Ferenc visszaemlékezéséből.)

404 Lukács tévesen emlékezik a dátumokra. A LAK-ban található dokumentumból kiderül, hogy 1941. június 29-én tartóztatták le (ismeretlen okból), és 1941. augusztus 26-án – az eljárást megszüntetve ellene – engedte szabadon az NKVD. – Lukács kiszabadulásáról lásd Julius Hay: *Geboren 1900. Erinnerungen.* Reinbek bei Hamburg, 1971, 277–278. o.

405 Lukács György: *Curriculum vitae.* 460–461. o.

[406] Lásd István Mészáros: Die Philosophie des »tertium datur« und des Koexistenzdialogs. In: *Festschrift zum 80. Geburtstag von Georg Lukács.* 199. o.

[407] Lukács György levele Mihail Lifsichez, 1966. szept. 17. LAK.

[408] A folyóirat történetéről lásd G. A. Belaja: *„Lityeraturnij Krityik". Ocserki isztorii russzkoj-szovetszkoj zsurnalisztyiki 1933–1945.* Moszkva, 1968.

[409] 1967-ben írja Lukács: „...a RAPP régi vezetőségének irodalmilag szektáns, de sztálini szempontból politikailag engedelmes része (Fagyejev, Jermilov stb.) vezető helyet kapott az új szövetségben, ami azt jelentette, hogy a régi RAPP-vonalat, olyan irodalom megteremtését, mely irodalminak mondott eszközökkel propagálja a párt mindenkori utolsó határozatait, az egész irodalom egységes megszervezésén belül igyekeztek megvalósítani. Ezt a propagandát azonban most át kellett keresztelni a szocializmus nagy művészetévé... Az így létrejött helyzet persze tele volt belső ellentmondásokkal. Például az eszmeiséget hirdette, de »eszmének« kizárólag a párt utolsó határozatait ismerte el; szóban általában a művészi tökélyt kívánta az íróktól, de konkréten, a párthűség betartása esetén magasrendű művészetnek deklarálta a leglaposabb naturalizmust is. Mindennek ellenére ez az ellentmondásos helyzet – egy időre – mozgási teret biztosított egy olyan kritikának is, mely csakugyan a szocialista realizmus, a nagy szocialista művészet követelésével lépett fel, ennek művészi elveit, kritériumait igyekezett elméletileg megragadni és érvényesíteni. Így jött létre a *Lityeraturnij Krityik* aktívájaként egy csoport, melynek Lifsic, Uszijevics és én voltunk a szellemi központja; amelyhez egybek között I. Satz [Szac – Sz. L.], az azóta elhunyt Grib és Alekszandrov stb. tartoztak." (Lukács György: *Művészet és társadalom.* 12. o.)

[410] Andrej Platonov kiváló szovjet novellista kritikáit, pl. *Puskin – elvtársunk* című cikkét (*Lityeraturnij Krityik.* 1937, 1. sz.) Lukács nagy tetszéssel olvasta. Amikor a folyóirat az októberi forradalom 20. évfordulójára külön tanulmánykötetet jelentet meg, amelyben számba veszik a szovjet irodalom addigi eredményeit a szocialista korszak hőseinek ábrázolásában, Lukács Platonov egyik novellájának; *A halhatatlanok*nak a hősét választja. (Emmanuil Levin. *Lityeraturnoje Obozrenyije.* 1937, 19–20. sz. – Magyarul: A. Platonov: A halhatatlanok. In: Lukács György: *Nagy orosz realisták. Szocialista realizmus.* Budapest, 1952, 209–221. o.) A szovjet kritika által ekkor erőteljesen támadott Platonovnak két elbeszélése *(Beszszmertyije, Fro)* először a *Lityeraturnij Krityik* 1936. évi 8. számában jelent meg – teljesen rendhagyó módon –, miután a moszkvai irodalmi folyóiratok sorra elutasították a közlését. A szokatlan eljárást szerkesztőségi cikkben indokolták.

[411] *Lityeraturnij Krityik.* 1935, 9. sz.; 1936, 3. sz.; 1936. 8. sz. – Magyarul először *A realizmus problémái* című gyűjteményben jelentek meg.

[412] Lukács György: A művészi alakok intellektuális arca. In: uő: *A realizmus problémái.* 115. o.

[413] Uő: *Elbeszélés vagy leírás.* Uo. 277. o.

[414] Uő: *A művészi alakok intellektuális arca.* 114–115. o.

[415] Az egyik ilyen vitát a Filozófiai Intézet irodalmi és művészeti szekciójában rendezték 1935. máj. 19-én Nuszinov „Problema vekovih obrazov" című előadása alapján. (Nuszinov cikke megjelent a *Lityeraturnaja Enciklopegyija* II. kötetében.) Mihail Lifsic megőrizte Lukács hozzászólásának jegyzőkönyvét. Ebből kiderül, hogy az irodalmi ábrázolások maradandóságának kérdésében olyan jellemző tételekkel kellett vitatkoznia, mint pl. az, hogy a világirodalom klasszikus alkotásainak pozitív típusai maradandóbbak, mint a negatívak. Lukács felteszi a kérdést: vajon ebből az következik hogy Otelló alakja fennmarad Jágó, Faust pedig Mephistopheles nélkül? (A jegyzőkönyv másolatát a LAK őrzi.)

[416] Előszó (1962) a mű 1963-as német kiadásához. In: Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete.* 483–484. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[417] Uő: A regény. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 622–653. o. – Eredetileg: *Lityeraturnaja Enciklopegyija.* IX., Moszkva, 1935.

[418] A teljes vita rövidített, autorizált jegyzőkönyvét közölte a *Lityeraturnij Krityik* 1935, 2. és 3. száma. A vita részletei: *Magyar Filozófiai Szemle.* 1975, 1–2. sz. Lukács referátuma (az eredeti kézirat alapján) és zárszava: A regényelmélet problémái; A regényvita zárszava. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 653–661., 662–665. o.

[419] Lásd *Oktyabr.* 1934, 7. sz. 198. o.

[420] Franc Siller: Voproszi posztrojenyija kursza po zapadnoj lityerature. *Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii.* 1935, 4. sz. 10–16. o.; *Prenyije.* 16–35. o.

[421] P.: Gyiszkusszija o romanye. *Lityeraturnaja Gazeta.* 1934. dec. 30.

[422] Lukács György: *A regényelmélet problémái.* 653. o.

[423] Uo. 660. o.

[424] Uő: *A regény.* 650. o.

[425] *Lityeraturnij Krityik.* 1935, 3. sz. 350. o.

[426] Vö. Lukács György: *A regényelmélet problémái.* 659–660. o.

[427] Uő: *A történelmi regény.* 495. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[428] Uo. 492., 11. o.

[429] Mihail Lifsic: A leninizmus és a művészetkritika. In: uő: *Válogatott esztétikai írások.* 398. o.

[430] Vö. Lukács György: Marx és az ideológiai hanyatlás problémája. In: uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 226–227. o.

[431] Georgi Dimitrov előadása a Kommunista Internacionálé VII. világkongreszszusán. In: uő: *Egységfront, népfront, szocializmus.* Budapest, 1974, 161., 167. o.

[432] „Azok a kommunisták, akik azt hiszik, hogy mindennek semmi köze a munkásosztály ügyéhez, akik semmit sem csinálnak, hogy történelmileg helyes, igazi marxista, marxi–lenini szellemben világítsák meg a dolgozó tömegek előtt népünk múltját... önként kiszolgáltatják a fasiszta hamisítóknak a néptömegek butítása végett mindazt, ami a nemzet történelmi múltjában értékes... Bennünket nemcsak népünk jelenének és jövőjének, hanem múltjának is minden fontos kérdése érdekel." (Uo. 161. o.)

[433] Lukács György: *Marx és az ideológiai hanyatlás problémája.* 216–217. o.

[434] Georgi Dimitrov: *Egységfront, népfront, szocializmus.* 192. o.

435 Felhívás a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 22. évfordulójára. In: *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai.* 467. o.

436 Uo. 468. o.

437 Lukács – a vita idején részben kiadatlanul maradt – írásai in: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 686–803. o.

438 *MEM* 37. köt. 39–40. o.

439 Lukács György: Zűrzavar a „realizmus diadala" körül. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 692. o.

440 Uő: *Mi az új a művészetben?* Uo. 761. o.

441 Uo. 780–781 o.

442 Mihail Lifsic: Krityicseszkije zametki. III. *Lityeraturnaja Gazeta.* 1936. aug. 15.

443 Lukács György: Tolsztoj és a realizmus fejlődése. In: uő: *Világirodalom. Válogatott világirodalmi tanulmányok.* Szerk. Fehér Ferenc. II., Budapest, 1969, 91. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1938, 10. sz.

444 Uő: Mi a normális viszony író és kritikus között? In: uő: *A realizmus problémái.* 364. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1939, 9–10. sz.

445 Uő: *A realizmusról van szó.* Uo. 317. o. – Eredetileg: *Das Wort.* 1938, 6. sz.

446 O vrednih vzgljadah „Lityeraturnovo Krityika". *Krasznaja Nov.* 1940, 4. sz. 159. o.

447 Lukács György: *Zűrzavar a „realizmus diadala" körül.* 690. o.

448 Uo. 691. o.

449 Uő: *A fiatal Hegel.* Budapest, 1976, 408. o.

450 Uo. 426. o.

451 Uő: *Marx és az ideológiai hanyatlás problémája.* 179. o. – Eredetileg: *Lityaraturnij Krityik.* 1938, 5. sz.

452 Uo. 196. o.

453 Uő: *A realizmusról van szó.* 293. o. (Az utolsó kiemelés tőlem. – Sz. L.)

454 Uő: *Megélt gondolkodás.* 79. o.

455 Uő: *A realizmusról van szó.* 315. o.

456 Uo. 308. o.

457 „Itt nem a tehetség mértékéről van szó. Brecht rendkívül tehetséges író. De nézzük csak meg, mit művelt Makszim Gorkij csodálatos, érett emberségű és mély értelmű *Anyájával*. ... Gorkijnak ebből a mély és távlatokban gazdag képéből Brechtnél *A tőke* egyes kiragadott téziseit és a kommunista taktikát tárgyaló agitációs óra száraz dialógusa lett. Az emberábrázolás tekintetében Brecht tudatosan alávetette magát az újabb kori fejlődés tendenciáinak... Természetesen tudom hogy Brecht emberként, politikusként szenvedélyesen ellenzi ezt a fejlődést." (Miért van szükségünk a klasszikus örökségre? In: Lukács György: *Esztétikai írások 1930–1945.* 674. o. – 1938-as kézirat. LAK.)

458 Uo. 672. o.

459 Uo. 288. o.

460 Uo. 289. o.

461 Ernst Bloch: A náci saját levében fő. *Világosság.* 1985, 1. sz. 13. o. – Eredetileg: *Freies Deutschland* [Mexico]. 1942. ápr.

462 Uo.

463 Lukács György: Jobboldali vagy baloldali kritika? Válasz Ernst Blochnak. *Világosság.* 1985, 1. sz. 16. o. – A vitához lásd Mesterházi Miklós–Urbán Károly: *A demokrácia jövője. Bloch és Lukács vitája.* Uo. 9–12. o.

464 Uo.

465 Uo.

466 Szorosan összefügg ezzel Németország történelmi múltjának újragondolása. 1943-ban a Marx–Engels–Lenin Intézet megjelentet egy brosúrát, amely Marxnak és Engelsnek a poroszságról szóló írásait kommentálja (*Marx und Engels über das reaktionäre Preussentum.* Moszkva, 1943). Lukács recenziójában arra hívja fel a figyelmet, hogy „ez a rendkívül értékes német történeti anyagokat tartalmazó kiadvány hozzájárul... a németség és a poroszság közötti ellentét világosabb felismeréséhez, valamint ahhoz, hogy ebből a felismerésből levonjuk a szükséges következtetéseket". (*Internationale Literatur.* 1943, 7. sz. 3. o.)

467 Lukács György: *A realizmusról van szó.* 303–304. o.

468 Vö. Georg Lukacs: *Borba gumanyizma i varvarsztva.* 3. o.

469 Uő: *Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionären Ideologie geworden?* 22. o.

470 Lukács György: A fasizmus mint a barbárság elméleti és gyakorlati rendszere. [A második fasizmus-könyv IV. fejezetének magyar fordítása.] *Világosság.* 1978. júl. Melléklet. 15. o.

471 Uo. 13. o.

472 Uo. 15. o.

473 Uo. 16. o.

474 Vö. uő: *Az ész trónfosztása.* Budapest, 1954, I. fejezet: Németország történeti fejlődésének néhány sajátosságáról. Ez a fejezet (1942) megegyezik a *Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionären Ideologie geworden?* I. fejezetével; negyedik (1944) és hetedik fejezete (1943) a LAK-ban őrzött orosz nyelvű publikációs jegyzék szerint az *Ucsonije Zapiszki Insztyituta Filoszofii Akagyemii Nauk* számára készült. A hetedik fejezet, melynek német nyelvű kézirata megtalálható a LAK-ban, rövidített változatban megjelent az *Internationale Literatur* 1943. évi 1. számában (Der Rassenwahn als Feind des menschlichen Fortschritts). Lukács 1945-ben előadásokat tartott német hadifoglyok számára, s az erre a célra készült változat ugyancsak fennmaradt (*Die Rassentheorie – der Feind der Menschheit.* Wilhelm Pieck-Nachlass, Institut für Marxismus–Leninismus beim ZK des SED. Zentrales Partei Archiv. NL 36/525). A könyv hatodik fejezete szintén előadásra átdolgozott formában őrződött meg, ugyancsak a Pieck-hagyatékban (*Die deutsche Soziologie der imperialistischen Periode.* NL. 36/525.)

475 Lásd Georg Lukacs: *Borba gumanyizma i varvarsztva.* 21. o.

476 Lásd uo. 42. o.

477 Lásd uo. 55. o.

478 Lukács György: *A történelmi regény.* 363. o.

[479] Uő: Liberalizmus és demokrácia harca a német antifasiszták történelmi regényeinek tükrében. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 452. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1938, 5. sz.

[480] Vö. Ferenc Fehér: Lukács in Weimar. *Telos.* 1979, 39. sz. 118. o.

[481] Lukács György: Gottfried Keller. In: uő: *Világirodalom.* I., 336., 371. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1939, 6., 7. sz.

[482] Uo. 370. o.

[483] Uo. 355. o.

[484] Vö. Ferenc Fehér: *Lukács in Weimar.* 118. o.

[485] Lukács György: *Világirodalom.* I., 353. o.

[486] Uő: Az igazi Németország. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 525. o. – Az 1943-ra datálható kéziratot a moszkvai központi Állami Irodalmi Archívum őrzi.

[487] Uo. 522. o.

[488] Uő: *A fasizmus mint a barbárság elméleti és gyakorlati rendszere.* 26. o.

[489] Vö. Georg Lukács: Die neue Verfassung der UdSSR und das Problem der Persönlichkeit. *Internationale Literatur.* 1936, 9. sz.; uő: *Persönlichkeitsentwicklung und Sozialismus.* Kézirat. LAK.

[490] Lukács György: *A történelmi regény.* 488. o.

[491] Uő: Hölderlin Hyperionja. In: uő: *Goethe és kora.* Budapest, [é. n.] 114. o.

[492] Uő: *Az esztétikum sajátossága.* I., Budapest, 1965, 10. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[493] Uő: Autobibliográfia. In: uő: *Curriculum vitae.* 113. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1938, 6. sz.

[494] Vö. másolat az 1943. augusztus 28-án kelt, 17. számú jegyzőkönyvből. (A dokumentumokat a LAK őrzi.)

[495] „Jogot érzek arra, hogy kellemes és nyugodt munkában pihenjem ki magam, nekiülök *A fiatal Hegel* fordításának, Jurocska pedig Gertrúd segítségével ezalatt még sok kitűnő művet készít a fordító számára, mindenekelőtt a Goethe-életrajzot, melynek anyaga újból megkerül." (Igor Szac levele Lukács Györgyhöz, 1942. júl. 28. *Kritika.* 1980, 5. sz. 17. o.)

[496] Lukács György: *Utam Marxhoz.* II., 304. o.

[497] Vö. uo. I. köt. 26. o.

[498] Uő: *Történelem és osztálytudat.* 731. o.

[499] Mihail Lifsic: Hegel esztétikája és a dialektikus materializmus. In: uő: *Válogatott esztétikai írások.* 124. o.

[500] Uo. 127. o.

[501] Uo.

[502] Sziklai László beszélgetései Mihail Lifsiccel.

[503] Uo.

[504] Lukács György: *A fiatal Hegel.* 515–516. o.

[505] Uo. 406. o.

[506] Uő: Faust-tanulmányok. In: uő: *Világirodalom.* I., 106. o.

[507] Uő: *A fiatal Hegel.* 165. o.

[508] Uő: *A történelmi regény.* 132–133. o.

[509] Vö. uő: Néptribun vagy bürokrata. In: uő: *A realizmus problémái.* 232. o. – Eredetileg: *Internationale Literatur.* 1940, 3. sz.

[510] Joszif Visszarionovics Sztálin: A dialektikus és a történelmi materializmusról. In: uő: *A leninizmus kérdései.* 653. o.

[511] Uo. 659. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[512] Lukács György: *Néptribun vagy bürokrata.* 232. o.

[513] Joszif Visszarionovics Sztálin: *A leninizmus kérdései.* 567. o.

[514] Lukács György: *A realizmus problémái.* 223. o.

[515] Uo. 233. o.

[516] Uő: *A fiatal Hegel.* 121–122. o.

[517] Lásd uo. 416., 425 . o.

[518] Uő: *Faust-tanulmányok.* 94. o.

[519] Uo. 110. o.

[520] Uő: Karl Marx és Friedrich Theodor Vischer. In: uő: *Adalékok az esztétika történetéhez.* II., 103. o.

[521] Uő: *A fiatal Hegel.* 319. o.

[522] Lásd uo. 505. o.

[523] Uo. 539. o.

[524] Uo. 541. o.

[525] Uo. 561 o.

[526] Uo. 566. o.

[527] Uő: *Utam Marxhoz.* II., 304–305. o.

[528] Uő: A haladás ellentmondásai és az irodalom. In: uő: *Esztétikai írások 1930–1945.* 704. o. – A német nyelvű kézirat (LAK) 1940-ben keletkezett.

[529] Vö. uő: *A fiatal Hegel.* 409. o.

[530] Uo. 516. o.

[531] Uo. 428. o.

[532] Uo. 547. o.

[533] Uo. 551. o.

[534] Illés Béla „tragikomikus történetét" Sík Endre meséli el: *Vihar a levelet.* Budapest, 1988, Zrínyi, 127. o. – Dante Alighieri: *Isteni színjáték.* Babits Mihály fordítása.

[535] Az NKVD a *Belügyi Népbiztosság,* a szovjet államvédelmi hatóság nevének rövidítése. A „négy betű" a korszak politikai köznyelvében kialakult megnevezés. Lányi Sarolta 1936. szept. 4-én a naplójába azt jegyzi fel férje, Czóbel Ernő letartóztatásakor, hogy közös veszély fenyegeti őket, „amikor a mindkettőnk előtt autoritásnak ismert »négy betű« téged osztályellenségnek gyanúsít". Lányi Sarolta: Próbatétel. *Életjel.* 1982, 118. o.

[536] Lásd: *Vallatás a Lubjankán.* 44. o.

[537] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 80. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[538] Béládi László–Krausz Tamás: *Sztálin. Történelmi vázlat.* Láng Kiadó, 1988, 167. o.

[539] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 80. o.

[540] Kelen Jolán: *Eliramlik az élet...* Kossuth, 1976, 213–215. o.

[541] Gábor Andor segítőkészségéről megemlékezik Sík Endre is: „Két elvtársra emlékszem vissza, hálával és szeretettel, amíg élek. Ha hozzájuk for-

dultam, soha meg nem tagadták segítségüket... Ez a két elvtárs Gábor Andor és Sorger Ignác volt." *Vihar a levelet.* 110. o. – „Déry Tibor ír[ja] le az *Ítélet nincs*ben, amikor Gábor Andor őt óvta, hogy vigyázzon, és írja át a könyvét. Úgy látszik óvatos ember volt." Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 230. o.

[542] *Ánya. Egy orosz asszony élete.* Lejegyezte és leírta Doubravszky Sándor. Budapest, 1999, Bagolyvár Kiadó, 163. o.

[543] Béládi László–Krausz Tamás: i. m. 229. o.

[544] *Vallatás a Lubjankán.* 65. skk. o. – A levelet Lukácsék irodalomtörténész barátnője, Tamara Motiljova fordította oroszra, aki Lukács György Taskentben 1943-ban megjelent *A humanizmus és a barbárság harca* című könyvének is a fordítója volt. Tamara Motiljova visszaemlékezését és 1942. szept. 6-án kelt levelét lásd: *A humanizmus és a barbárság harca.* 117–120. o., 217–230. o.

[545] Hegedűs B. András–Kozák Gyula–Szabóné Dér Ilona: Interjú Jánossy Ferenccel. *Medvetánc.* 1986, 4., 1987, 1. sz. 244–245. o. – Ferkó a kihallgatásról azt mondja: „Olyan kihallgatás volt, amiben nem akartak semmit megtudni. Egy belügyes tiszt, aki még eléggé sajnálkozással viselkedett velem. Na Jánossy, maga is belekeveredett ilyen ügybe? Sajnálom magát. De semmi olyan, ami valami konkrétumra utalt volna. Az emlékezetemben semmi nem maradt, hogy a jegyzőkönyvben lett volna valami olyasmi, amire érdemes emlékezni. Az, hogy milyen paragrafus alapján ítéltek el, azt csak akkor, mikor kimondták az ítéletet." Uo. 244. o.

[546] *Vallatás a Lubjankán.* 69. o.

[547] Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 228. o.

[548] Uo. 80. o.

[549] Uo. 228–229. o.

[550] *Vallatás a Lubjankán.* 48. o.

[551] Uo. 93–94. o.

[552] Uo. 94. o.

[553] „Lukács szóbeli visszaemlékezéséből ismeretes, hogy a házkutatás során elkobozták Goethe-monográfiájának befejezetlen kéziratát. A letartóztatás után egy héttel az elkobozott anyagokat – mint az nyomozás szempontjából érdekteleneket – megsemmisítették." Uo. 121. o. 16. jegyzet.

[554] Lukács György: *Goethe és kora.* Előszó (1946. március) Hungária, é. n., 16. o. (Kiemelés tőlem. – Sz. L.)

[555] Hosszú ideig mégsem akartam teljesen elhinni, hogy a kézirat és egyéb dokumentumok tűzhalált szenvedtek. Amikor hivatalos jogi lehetőség nyílt arra, hogy Lukács György nevelt fia, Jánossy Ferenc mint jogörökös megkaphassa az 1941-ben elkobozott anyagokat, rábeszéltem, hogy ezzel a kéréssel forduljon az orosz hivatalos szervekhez. Erre 1994. január 15-én került sor. A levél szövege, melynek fordításában V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalin közreműködtek, tükrözi azt a reményemet, hogy a Goethe-könyv kézirata előkerül. „Nevelőapám letartóztatása során elkobozásra kerültek levelek, fényképek, jegyzetfüzetek és irodalomtörténeti munkák, többek között egy csaknem teljesen befejezett monográfia J. W. Goethe munkásságáról." (Jánossy Ferenc levelének másolatát a LAK őrzi.) A Goethe-könyv kézirata maga elégett, de Jánossy Ferenc múlhatatlan érdeme, hogy lehetővé vált

Lukács György kihallgatási jegyzőkönyvének és a hozzá kapcsolódó dokumentumoknak a publikálása.

[556] Kihallgatás, 1941. július 13-án. *Vallatás a Lubjankán.* 70. o.

[557] A Timár-ügyről lásd [Illés László:] Egy letartóztatás utóélete. Lukács György vallomásai a Lubjankán. In: *Gulag. A szovjet táborrendszer története.* Pannonica Kiadó, 2001, 323. o. – Timár Istvánról a szakkutató magyar történészek nem tudták megállapítani, hogy ki volt. „Nem lehetetlen, hogy a magyar rendőrség ügynöke... Életkora lehetővé tesz egy másik feltételezést. A magyar–szovjet határ 1939-es létrejötte után számos baloldali fiatal, a katonai behívást elkerülendő, inkább átszökött a kárpáti határon... közéjük tartozhatott az 1881-ben született Timár István orvosi műszerész is. Ha így volt, a megrémített fiatalember nyilván azt vallotta, amit kívántak tőle." Hajdu Tibor: Lukács György a Lubjankán. *Mozgó Világ.* 2000, 8. sz. 19. o. – Hamarosan kiderült, hogy Hajdu Tibor feltételezése helyes volt. Cikke megjelenése után megkereste Timár unokahúga, D. Gy.-né és egykori elvtársa, B. M., akik elmondták az ártatlanul kivégzett műszerészsegéd történetét. „Timár zsidó értelmiségi családból származó, művelt fiatalember volt, a harmincas évek végén nem is próbált bejutni az egyetemre, így lett orvosi műszerész, beiratkozott a szakszervezetbe és a Szociáldemokrata Párt VI. kerületi szervezetébe. Ott ismerkedett meg a nála alig idősebb, de már kommunista múlttal és kapcsolatokkal rendelkező H. F.-fel. Együtt indultak 1940 nyár elején a nagy útra. Amíg lehetett, vonaton, azután lopva gyalog jutottak át a Kárpátokon. A szovjet határőrség a stanislaui börtönbe szállította a két fiatalembert, ahol már az első napon szétválasztották őket. H. F.-et Vorkutára szállították, a háború után hazaengedték, megviselt állapotban, de itthon összeszedte magát, családot alapított, néhány éve halt meg. Timár sorsáról semmit sem tudott ő sem, Timár családja sem." (Hajdu Tibor: Ki volt Timár István? *Mozgó Világ.* 2000, 10. sz. 12. o.) – Petrák Katalin is megemlíti (*Magyarok a Szovjetunióban. 1922–1945.* Napvilág Kiadó, 2000, 340–341. o.), hogy Kárpátalja 1939. márciusi elfoglalása után rendszeresek voltak a határsértések „eltévedt" katonák részéről, de ezt nem hozta összefüggésbe Timár esetével.

[558] *Vallatás a Lubjankán.* 103–105. o.

[559] Uo. 84. o.

[560] Uo. 75. o.

[561] Lásd *A „Történelem és osztálytudat" a 20-as évek vitáiban.* Lukács Archívum, 1981, II. k.; Krausz Tamás–Mesterházi Miklós: *Viták Lukács György műveiről a húszas években.* Gondolat, 1985; Mesterházi Miklós: *A messianizmus történetfilozófusa.* Lukács Archívum, 1987.

[562] Rudas azt állítja például, hogy Lukács *nem ismerte el*, hogy téves a húszas évek elején vallott abszurd szindikalista elmélete. *Vallatás a Lubjankán.* 91. o. – Tévedését Lukács nyilvánosan többször, szakfolyóiratban is bírálta. – Hajdu Tibor felhívja a figyelmet a két vádlott védekezési metódusának különbségére. „A különben a kortársak által nagyon okosnak ismert Rudas nem holmi moralista, s a bajba jutott emigráns ösztönével igyekszik mindent vádlott-társára kenni, azt is, amiről a nyomozó még nem hallott; ez itt a Lubjankán rossz taktika, mert mindenki gyanús, aki él; a kisebb bűnös is megkapja a maga – enyhébb – 10–15 évét." Hajdu Tibor: *Lukács György a Lub-*

jankán. 18. o. – Rudast Moszkvában ezúttal másodjára tartóztatták le. 1939 tavaszán is úgy szabadult ki, hogy „közbenjártak" ügyében. Lásd Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban. 1922–1945.* 283. o.

563 Lásd az 1941. július 13-i kihallgatás jegyzőkönyvét. „A parasztkérdésben is hibát követtünk el, keresztülvittük a föld államosítását – és nem osztottuk azt fel a parasztok között, ellenben elkezdtünk kommunákat, szovhozokat létrehozni." *Vallatás a Lubjankán.* 73. o.

564 „Rudassal csupán munkakapcsolatban álltam." Uo. 74. o.

565 Lukács György tudományos munkáinak jegyzéke [1935 május]; Lukács György önéletrajza – 1935. május 16. Uo. 148–150. o.

566 Lukács György: Önéletrajz. In: *Curriculum vitae.* 467. o.

567 *Vallatás a Lubjankán.* 164. skk. o.

568 Uo. 185. sk.

569 Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 254. o.

570 Lányi Sarolta: *Próbatétel.* 124. o.

571 Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 254. o.

572 *Vallatás a Lubjankán.* 106–107. o.

573 Uo. 107. o.

574 Lukács György: *Megélt gondolkodás.* 229–230. o.

575 Uo. 231–232. o.

576 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések. 1940–1956.* I. k., Budapest, 1997, Napvilág, 37. o.

577 Georgi Dimitrov: *Dnevnik. 9 mart 1933. 6 februári 1949.* Szófia, 1997, 243. o.

578 *Vallatás a Lubjankán.* 44. o.

579 Uo. 181. sk. o. – Az évfordulóra jelent meg Lukács könyve németül. Georg Lukács: *Gottfried Keller.* Kiew, Staatsverlag der Nationalen Minderheiten der USSR, 1940.

580 Uo. 162. skk.

581 Uo.

582 Uo. 237. o. 130. jegyzet.

583 Uo. 236. o. 129. jegyzet.

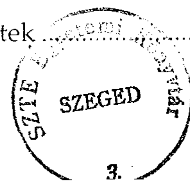
584 A levél címzettje A. M. Jegolin volt. Uo. 189. o.

585 Julius Hay: *Geboren 1900. Aufzeichungen eines Revolutionärs.* München, 1977, 167. o.

586 Sinkó Ervin: *Egy regény regénye.* Újvidék, 1985, Forum Könyvkiadó, 337. o.

587 [Illés László:] *Egy letartóztatás utóélete.* 325. o.

Tartalom

z emigráció útjait járó Lukács György internált volt. Ha módjá-
n áll, tartós lakhelyül Ausztriát vagy Németországot választja,
n mindkét helyszínről menekülnie kellett. 1930-ban a kommu-
sta mozgalom szervezeti központjába, a Komintern működési
:lyére, Moszkvába megy. Elmondja azonban, hogy „El akartam
enni Moszkvából. A *Blum-tézisek* után Rjazanovnak volt egy szel-
mes mondása, amikor jelentkeztem nála. Azt mondta: »Ah, Sie
nd kominterniert?«"

A fasizmus elől Moszkvába menekülő Lukács Moszkvában ma-
dt. S valóban: *kominternált lett.* Ez a szellemes, ironikus megnevezés
:m egyszerű helyzetmegjelölés a sztálini önkény áldozatául esett,
:ndkívüli műveltségű különc, az „igazi Marx-ismerő" Rjazanov
:széről (Lukács „híres marxistának" nevezte), hanem a moszkvai
etszakasz lényegét mondja ki. Lukács György kominternált. Köti
párt szervezeti rendje (a pártfegyelem a hűség magasabb-elvon-
.bb foka – vallotta), köti a felügyelet, ám ugyanakkor elsősorban
ımaga felügyelete alatt áll, őrizetben tartja kommunista ideológu-
feladata. Számára a történelem megélése – megélt gondolkodás.
úl van ekkor már a marxista gondolkodás tanulóévein. Tanulástól
em mentes újrakezdés következik. A forradalom után gyakorlati
olitikai aktivitása jelentősen csökken, csaknem megszűnik. Párt-
olitikusból pártideológus lesz. Még nem „csak ideológus", mint
ıajd 1945 után. (...)

Lukács felfogásában a mindent eleve eldöntő, elméletileg és gya-
orlatilag, politikailag és erkölcsileg megfellebbezhetetlen axióma az
olt, hogy *Hitlernek pusztulnia kell, és Sztálin az egyetlen létező Hitler-elle-
es hatalom.* Szilárd meggyőződése szerint „minden gondolkodó em-
ernek az akkori világtörténelmi helyzetből kellett kiindulnia: a kor
épe pedig Hitler előretörését mutatta, megsemmisítő szocializmus-
llenes háborújának előkészületeit. Én a magam részéről mindvégig
ilágosan láttam, hogy az e helyzetből adódó döntéseknek mindent,
e mindent – legyen az számomra személyesen a legdrágább akár,
egyen az saját életművem – feltétel nélkül alá kell rendelni."

ISBN 963 446 300 2

Ára: 2500 Ft

SZIKLAI ... tán

SZIKLAI LÁSZLÓ

Proletárforradalom után

A kominternált Lukács György 1930–1945

Argumentum